विद्या प्रसारक मंडळ, ठाणे

पुस्तकाचे नाव	:	कौषीतकिब्राह्मणपर्यालोचनम् अथवा कौषीतकिब्राह्मण आचारविचारा :
लेखक	:	मन्ड्लदेवशास्त्री
प्रकाशक	:	वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन
प्रकाशन वर्ष	:	१९६१
पृष्ठे	:	६५ पृष्ठे

गणपुस्तक

विद्या प्रसारक मंडळाच्या

“ग्रंथालय” प्रकल्पांतर्गत निर्मिती

गणपुस्तक निर्मिती वर्ष : २०१४

गणपुस्तक क्रमांक : ०२

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

७०

कौषीतकिब्राह्मणपर्यालोचनम्

अथवा

कौषीतकिब्राह्मण आचारविचाराः

ग्रन्थकर्ता

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

पूर्वोपकुलपतिः,

विद्यामार्तण्डः (कां० वि०), विद्यारत्नम्,

डाक्टर श्री मङ्गलदेव शास्त्री,

M. A., M. O. L., D. Phil. (Oxon.)

चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी

प्रकाशक : चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : प्रथम, वि० संवत् २०१८

मूल्य :

Chowk, Varanasi-1

(INDIA)

1961

Phone 3076

प्राक्कथनम्

दिव्यं यत् परमं धाम ज्योतीरूपं सनातनम् ।
तन्म आविर्भवत्सद्यस्तमो हार्दं विनाशयेत् ॥

सर्वज्ञाननिधेरतिगभीरस्य वैदिकवाङ्मयस्य तत्तद्भागक्रमेण विचारणीयविषयानधिकृत्य प्रबन्धमालारूपेण नैकवर्षेभ्यः प्रारब्धोऽयमस्माभिः **श्रुतिविमर्शो** नाम महानिबन्ध इति नाविदितं विदुषाम् ।

तत्रास्मिन् महानिबन्धे **'ऐतरेयब्राह्मणपर्यालोचनम्', 'ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम्'** इत्याख्यौ प्रथमद्वितीयनिबन्धावितः पूर्वमेव प्रकाशितौ ।

तस्मिन्नेव महानिबन्धे **'कौषीतकिब्राह्मणम्'** अधिकृत्य **'कौषीतकिब्राह्मणपर्यालोचनम्'** नाम एष तृतीयनिबन्धो विदुषां पुर उपस्थाप्यते।

वैदिकवाङ्मये ब्राह्मणभागस्यातीव महत्त्वमिति नैव तिरोहितं वैदिकानां विदुषाम् । तच्च महत्त्वं प्राधान्येन तस्य विधिप्रतिपादकत्वेनैवेति प्रायेण सर्वैरभिमन्यते । तथा च "कर्मचोदना ब्राह्मणानि" (आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम् ३२) इत्यापस्तम्बस्य वचनम् ।

परमेवं प्राधान्येन कर्मचोदनापरेऽप्यतिगभीरे ब्राह्मणात्मके वेदभागे तत्र तत्र प्रसङ्गेन अन्येऽपि नानाविधा विषया उट्टङ्किता विद्यन्ते । विधिस्तावकेषु प्ररोचनापरेषु अर्थवादवाक्येषु च तादृशा विषयाः प्रायेण समायान्ति । तत्तद्ब्राह्मणकालिकीनां सामाजिक्या-

व्यवस्थानामध्ययने तद्द्वारा च भारतस्य प्राचीनेतिहासस्यानुसन्धाने तेषां विषयाणामतीव उपयोगितेति सुतरां स्पष्टम् ।

एतदुद्देश्येनैव प्रस्तुतेऽस्मिन् पर्यालोचने कौषीतकिब्राह्मणगता-स्तदानीन्तनरीति-नीति-स्वर्ग-यज्ञस्वरूप-तत्तद्देवतास्वरूप--तत्तत्पदार्थवि-ज्ञानादिपरिचायका विषयाः, विषमस्थलेषु संक्षिप्तव्याख्यया सहैव, क्रमेण संगृह्यन्ते ।

सोऽयम् **इदंप्रथमत्वेन** कृतः समुद्यमो नूनं विदुषां मनस्तोषाय ज्ञानवृद्धये च भविष्यतीत्यस्माकं विश्वासः ।

वैदिकस्वाध्यायमन्दिरम्,
वाराणसी-२
मार्गशीर्ष शु० १०, २०१८
(१७।१२।१९६१)

विदुषां वशंवदः
श्रीमङ्गलदेवशास्त्री

विषयसूची

श्रुतिविमर्शः

कौषीतकिब्राह्मणपर्यालोचनम्

अथवा

कौषीतकिब्राह्मण आचारविचाराः

निधानं यद्धि शक्तीनां सर्वासामन्ततो मतम् ।
आत्मरूपेण सर्वेषां भाति यत्तदुपास्महे ॥
निर्मलं शाश्वतं शान्तमवाङ्मनसगोचरम् ।
विद्यते यन्महत्तेजस्तन्मे नित्यं प्रकाशताम् ॥

नानाविधज्ञानविज्ञानप्रतिपादकत्वेनातिगभीरं सुविस्तृतं च खलु वैदिकं वाङ्मयमिति नाविदितं विदुषाम् । तस्यैव तत्तद्भागक्रमेण विचारणीयान् विवेचनीयाँश्च विषयानधिकृत्य प्रबन्धमालारूपेण प्रवृत्तोऽयं श्रुतिविमर्शो नाम महानिबन्धः । तस्यैवैतस्य महानिबन्धस्य ऐतरेयब्राह्मणपर्यालोचने नाम प्रथमे निबन्धे ऐतरेयारण्यकवर्जमैतरेयब्राह्मणगताः, द्वितीये च ऐतरेयारण्यकपर्यालोचने नाम निबन्धे ऐतरेयारण्यकगता रीति-नीति-स्वर्ग-यज्ञस्वरूप-तत्तद्देवतास्वरूप-तत्तत्पदार्थ-विज्ञानादिविषयका विचाराः संगृहीताः स्पष्टीकृताश्च पूर्वमस्माभिः ।

अस्मिन् पुनः कौषीतकिब्राह्मणपर्यालोचने नाम तृतीये निबन्धे ऋग्वेदीयं कौषीतकिब्राह्मणमधिकृत्य तादृशा एव विचाराः संग्रथ्यन्तेऽस्माभिः ।

अस्मिन् हि ब्राह्मणे त्रिंशदध्यायाः । अत एव "त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्" (पाणिनि० ५।१।६२) इत्यस्य सूत्रस्य 'त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि ब्राह्मणानि' इत्यस्मिन्नुदाहरणे त्रैंशानि ब्राह्मणानीत्यनेनास्य कौषीतकिब्राह्मणस्यैव ग्रहणमिति विदुषां मतम् ।

खेदस्यायं विषयो यदद्य यावद् ब्राह्मणस्यास्य किमपि भाष्यं विवरणं वा नैव मुद्रितम्। उपलभ्यते परं विनायकेन विदुषा निर्मितं प्रसन्नगम्भीरं तद्भाष्यं[1] हस्तलिखितं यत्र तत्र हस्तलिखितप्राचीनग्रन्थालयेषु। तथैव ए० बी० कीथनामकेन विपश्चिता कृतं तस्य इंग्लिशभाषान्तरमपि नाविदितं विदुषाम्। विषमस्थलेषु प्रायेण तयोरेव साहाय्येन लिखिताभिः क्वचित्क्वचित् स्वोपज्ञाभिरपि काभिश्चिट्टिप्पणीभिः समुपेतं पर्यालोचनमिदं प्रस्तुतीक्रियते।

यद्यपि "कर्मचोदना ब्राह्मणानि" (आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम् ३२) इत्याद्युक्तेर्ब्राह्मणत्वेन कौषीतकिब्राह्मणग्रन्थस्यापि विधिप्रतिपादनमेव मुख्यो विषयः, तथापि प्रस्तुतेऽस्मिन् पर्यालोचने ग्रन्थस्य तस्य मुख्यप्रतिपाद्यविषयमपहाय, प्रथमे निबन्ध इव, प्रायेणार्थवादेषु निबद्धाः प्रसङ्गागतास्तदानीन्तनरीतिनीत्यादिपरिचायका एव विषयाः क्रमेण संगृहीता विमृष्टाश्च नूनं विदुषां मनस्तोषायेतिहासादिविषयकज्ञानवृद्धये च भवेयुरिति नो विश्वासः।

तस्मिन्नेतस्मिन् पर्यालोचने क्रमेणोपनिबद्धा विषया एते—

(१) वाङ्मनसयोः स्वरूपं महिमा च।
(२) जीवने समुन्नतेः श्रमस्य च महिमा।
(३) सत्यभाषणादिसदाचारस्य ज्ञानस्य च प्रशंसा, पाप्मनो निन्दा च।
(४) संपत्तेर्महत्त्वं दारिद्र्यस्य निन्दा च।
(५) दानमातिथ्यं च।
(६) लौकिका दृष्टान्ताः।
(७) यज्ञस्य महिमा स्वरूपं च, तथार्त्विज्यम्।
(८) देवानां सामान्येन, तत्तद्देवानां पितॄणां गन्धर्वाणां रक्षसां देवासुराणां स्वर्गादिलोकानां च वर्णनम्।
(९) अग्न्यादिपदार्थविज्ञानम्।
(१०) मनुष्यस्य पश्वादेश्च स्वभावादिवर्णनम्।
(११) प्रकीर्णकम्।

---

१. तस्यादिमं पद्यद्वयमेवं पठ्यते—"विश्वोत्पत्तिनिदानमादिपुरुषं सर्वेश्वरं साक्षिणं, धर्मब्रह्मविधानवेदवदनं ब्रह्माण्डकोट्यन्तरम्। मीमांसायुगमानसं स्मृतिपदं भक्तानुकम्पास्पदं, श्रद्धाशुद्धधिया स्मरामि वरदं श्रीरामचन्द्राह्वयम्॥ १॥ विद्यावदातप्रथितोरुकीर्तनश्रीमाधवस्वामिगुरोः प्रसादतः। कौषीतकिब्राह्मणभाष्यमादरात् करोमि माध्यन्दिनकौथुमानुगम्॥ २॥"

(१) वाङ्मनसयोः स्वरूपं महिमा च

ऐतरेयब्राह्मण ऐतरेयारण्यक इव चास्मिन्नपि ब्राह्मणे वाङ्मनसयोः स्वरूपं महिमा च विविधरूपेण यत्र तत्र श्रूयते । तद्यथा—

अथो वाग्वै सार्पराज्ञी । वाग्घि सर्पतो राज्ञी । (कौ० ब्रा० २७।४)

वाग्घि सर्पतः प्राणिजातस्य राज्ञी । वाचा हि प्राणिजातं सनाथं भवति । तथा चोक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि (४।३।५)—"अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति । वाचैवायं ज्योतिषास्ते...... ।" काव्यादर्शे तु सुतरां स्पष्टीकृतोऽयमर्थः । तथा हि—"वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते । इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् । यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥" (१।३-४)

उदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यते । उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुम् । यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त इति ह स्माह । एषा हि वाचो दिक् प्रज्ञाता । (कौ० ब्रा० ७।६)

तदत्र स्मृतिपथमायाति काशिकायां (१।१।७५) जयादित्येन समुद्धृतं प्राचीनं पद्यमेतत्—"प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥"

शालातुरीयस्य भगवतः पाणिनेराचार्यस्य उदग्देशाभिजनत्वं प्रसिद्धमेव । प्राचीनकाले तक्षशिलाया विश्वविद्यालयस्य ख्यातिः सुदूरदेशदेशान्तरेष्वपि प्रसृतासीत् ।

एतद्ध वा एकं वाचोऽनन्ववसितं पाप्मनो यन्निरुक्तम् । तस्मान्निरुक्तमनुब्रूयात् । (कौ० ब्रा० ११।१)

अनन्ववसितम् । असंबद्धम् । पाप्मन उच्चारणदोषेण । निरुक्तं स्पष्टम् ।

उच्चैर्निरुक्तमनुब्रूयात्प्रातरनुवाकम्—इत्येवात्र प्रकृतम् ।

जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्पतेः । देवि वाग् ! यत्ते वाचो मधुमत्तमं तस्मिन्नो अद्य धात् । स्वाहा सरस्वत्यै । (कौ० ब्रा० १०।६)

जुष्टः सेवितः । प्रीतिपात्रमिति यावत् । कृष्णयजुःसंहितायामपि श्रूयते—"जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाक् । यद्वाचो मधुमत्तस्मिन् मा धाः स्वाहा सरस्वत्यै ॥" (३।१।१०।१)

पुरुषः सर्वा वाचो वदति, एकैकामितरे पशवः (कौ० ब्रा० ३०।७)

सर्वा वाचो वदति । विविधपदार्थविषया वाचो वदतीति विनायकभाष्ये ।

रुचिता वै वाक् स्वयम्। (कौ० ब्रा० १४।५)

रुचिता दीप्तिमती।

वागनुष्टुप्। (कौ० ब्रा० ५।६)

चतुष्पदा पूर्णा वागनुष्टुब् भवति। गायत्र्युष्णिहौ त्रिपदे इत्यपूर्णे। इयं पूर्णा। (विनायकः)।

वागनुष्टुप्। वाचा यज्ञस्तायते। (कौ० ब्रा० ७।९)

वाग्दीक्षा। वाचा हि दीक्षते। प्राणो दीक्षितः। वाचा वै दीक्षया देवाः प्राणेन दीक्षितेन सर्वान् कामानुभयतः परिगृह्यात्मन्नदधत। तथो एवैतद् यजमानो वाचैव दीक्षया प्राणेन दीक्षितेन सर्वान् कामान् उभयतः परिगृह्यात्मन्धत्ते। (कौ० ब्रा० ७।१)

वाग्वा इन्द्रः। न ह्यृते वाचः पवते धाम किञ्चन। (कौ० ब्रा० २।७)

वाग्वै पथ्या स्वस्तिः। (कौ० ब्रा० ७।६)

वाग्वै विश्वामित्रः। वाचा यज्ञस्तायते। (कौ० ब्रा० १०।५)

वाचो विश्वामित्रत्वे हेतुरुच्यते—वाचा यज्ञस्तायत इति। यतो विश्वस्य कल्याणाय यज्ञो वाचा तायते ततो वाग्वै विश्वामित्र इति भावः।

वाग्वै विश्वामित्रो। वाचैव तत्सर्वतो यज्ञं तन्वते। (कौ० ब्रा० २९।३)

वाग्वै सरस्वती। (कौ० ब्रा० ५।२)

वाग्वै सरस्वती। वाचा वा इदं स्वदितमन्नमद्यते। (कौ० ब्रा० १२।८)

वाचो जिह्वा स्थानम्। रसनेन्द्रियस्यापि जिह्वा स्थानम्। तेन वाचाद्यत इत्युक्तम्—इति विनायकः।

वाग्वै होता। (कौ० ब्रा० १३।९)

वाचं ह वा एतदाप्याययन्ति यत् वाचंयमा आसत आपीनां वाचमभ्यासिक्तामन्तत ऋध्नवामेति। (कौ० ब्रा० २७।६)

ऋध्नवाम प्राप्नवाम। वाचः संयमेन आपीना पुष्टा वाग्भवतीत्यभिप्रायः।

वाचं ह वा एतद्भूतान्याप्याययन्ति यद्वाचंयमानि शेरते, आपीनां वाचमव्या (भ्या) सिक्तां प्रथमत ऋध्नवामेति। (कौ० ब्रा० ११।८)

आपीनाम्। रात्रौ शयनेन यो विश्रमस्तेन पुष्टाम्। अभ्यासिक्ताम् आभिमुख्येनासिक्ताम्। अव्यासिक्ताम् इति पाठे तु अव्याक्षिप्तामित्यर्थः। ऋध्नवाम

समर्थयाम । भूतानि (पशवो मनुष्या वयांसि) रात्रौ यद्वाचंयमानि शेरते तद्वाचः परिपुष्ट्यर्थमेवेति भावः ।

वाचा यज्ञस्तायते । (कौ० ब्रा० ७।९)

वीर्यवतीमाश्रितां देवेषु वाचमुद्यासम् । (कौ० ब्रा० २८।१)

उद्यासम् । उच्यासम् । उद्यासं । प्राप्यासमिति विनायकः ।

सोऽयं पुरुषो यः प्राणिति वापानिति वा । न तत्प्राणेन नापानेनाहेति प्राणिषं वापानिषं वेति । वाचैव तदाह । तत्प्राणापानौ वाचमपीतः वाङ्मयौ भवतः । अथ यच्चक्षुषा पश्यति न तच्चक्षुषाहेत्यद्राक्षमिति । वाचैव तदाह । तच्चक्षुर्वाचमप्येति वाङ्मयं भवति । अथ यच्छ्रोत्रेण शृणोति न तच्छ्रोत्रेणाहेत्यश्रौषमिति । वाचैव तदाह । तच्छ्रोत्रं वाचमप्येति वाङ्मयं भवति । अथ यन्मनसा सङ्कल्पयते न तन्मनसाहेति समचीक्लपमिति । वाचैव तदाह । तन्मनो वाचमप्येति वाङ्मयं भवति । अथ यदङ्गैः सुशीमं वा दुःशीमं वा स्पृशति न तदङ्गैराहेति सुशीमं वा दुःशीमं वास्प्राक्षमिति । वाचैव तदाह । तत्सर्व आत्मा वाचमप्येति वाङ्मयो भवति । तदेतदृचाभ्युदितम्— "नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चन" (ऋ० ९।६९।६) इति । वाग्वा इन्द्रो न ह्यृते वाचः पवते धाम किञ्चन । (कौ० ब्रा० २।७)

वाचमपीतः । वाङ्मयौ वाक्प्रधानौ भवतः । सुशीमं सुप्रापम् । दुःशीमं दुःप्रापम् ।

एतद्ध वा एकमक्षरं त्रयीं विद्यां प्रतिप्रति । (कौ० ब्रा० ६।१२)

एतदक्षरम् । ओ३मित्यक्षरम् । प्रतिप्रति । प्रतिनिधिरूपं प्रतीकरूपं वा ।

ब्रह्म वै प्रणवः । (कौ० ब्रा० ११।४)

शुद्धः प्रणवः स्यात्प्रजाकामानाम् । मकारान्तः प्रतिष्ठाकामानाम् । मकारान्तः प्रणवः स्यादिति हैक आहुः । शुद्ध इति त्वेव स्थितः । मीमांसितः प्रणवोऽथात इह शुद्ध इह पूर्ण इति । शुद्ध एव प्रणवः स्याच्छस्त्रानुवचनयोर्मध्य इति ह स्माह कौषीतकिः, तथा संहितं भवति । मकरान्तोऽवसानार्थे, प्रतिष्ठा वा अवसानम्, प्रतिष्ठित्या एव (कौ० ब्रा० ११।५)

मकारान्तः प्रणवः स्यादिति । नित्यकर्मणीति शेषः । संहितं पूर्वोत्तरसंहितम् । शुद्धोऽनुनासिकेन मकारेण रहित इत्यर्थः । तु० "सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वापि

स्वरोऽक्षरम्" इति ऋग्वेदप्रातिशाख्ये। शुद्धोऽनुस्वारेण रहित इति !ह तत्र व्याख्यानम्।

एष ह वै यज्ञस्य व्यृद्धं समर्धयति य एताभिर्व्याहृतिभिः प्रायश्चित्तिं करोति।...सर्वं ह वा उ स वेद य एता व्याहृतीर्वेद। तद्यथा ह वै दारुणः श्लेष्म संश्लेषणं स्यात् परिचर्मण्यं वैवमेवैता व्याहृतयस्त्रय्यै विद्यायै संश्लेषिण्यः। (कौ० ब्रा० ६।१२)

तदाहुर्यदृचा होता होता भवति यजुषाध्वर्युरध्वर्युः साम्नो-द्गातोद्गाता केन ब्रह्मा ब्रह्मा भवतीति। यमेवामुं त्रय्यै विद्यायै तेजोरसं प्रावृहत्तेन ब्रह्मा ब्रह्मा भवति। (कौ० ब्रा० ६।११)

तेजोरसं भूर्भुवःस्वरितिव्याहृतिरूपमित्यर्थः।

प्रजापतिस्तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा प्राणादेवेमं लोकं प्रावृहत्। अपानादन्तरिक्षलोकम्। व्यानादमुं लोकम्। स एताँस्त्रींल्लोकानभ्य-तप्यत। सोऽग्निमेवास्माल्लोकादसृजत। वायुमन्तरिक्षलोकात्। आदित्यं दिवः। स एतानि त्रीणि ज्योतींष्यभ्यतप्यत। सोऽग्नेरेव-र्चोऽसृजत। वायोर्यजूंषि। आदित्यात्सामानि। स एतां त्रयीं विद्या-मभ्यतप्यत। स यज्ञमतनुत। स ऋचैवाशंसत्। यजुषा प्रातरत्। साम्नोदगायत्। अथैतस्या एव त्रय्यै विद्यायै तेजोरसं प्रावृहदेतेषामेव वेदानां भिषज्यायै। स भूरित्यृचां प्रावृहत्। भुव इति यजुषाम्। स्वरिति साम्नाम्। (कौ० ब्रा० ६।१०)

प्रावृहत् वर्द्धितवान्। प्रातरत् अत्यतं विस्तीर्णवान्। तेजोरसं सारम्।

सर्वं ह वा उ स वेद य एता व्याहृतीर्वेद। तद्यथा ह वै दारुणः श्लेष्म संश्लेषणं स्यात् परिचर्मण्यं वा। एवमेवैता व्याहृतयस्त्रय्यै विद्यायै संश्लेषिण्यः। (कौ० ब्रा० ६।१२)

(वज्रो वै वषट्कारः।)......एते एव वषट्कारस्य प्रियतमे तनू यदोजश्च सहश्च। (कौ० ब्रा० ३।५)

प्रियतमे तनू निर्भर्त्सनशक्ती। (विनायकः)।

न ह वा ऋक् छस्त्रेण यातयामा भवति, नानुवचनेन। वषट्कारे-णैव सा यातयामा भवति समानेऽहन्। (कौ० ब्रा० २२।१)

वज्रो वै वषट्कारः। (कौ० ब्रा० ३।५)

वषट्कारेण ह वा ऋग्यातयामा भवति समानेऽहन् ।
(कौ० ब्रा० ८।९)

वज्रो वै हिङ्कारः । वज्रेणैव तद्यजमानस्य पाप्मानं हन्ति ।
(कौ० ब्रा० ३।२)

वज्रो वै हिङ्कारः । वज्रेणैव तद् यजमानस्य पाप्मानं हन्ति । उच्चैर्निरुक्तमनुब्रूयात् (कौ० ब्रा० ११।१)

वज्रो हिङ्कारः । प्रतिकूलवर्जने व्यवहारात् । निरुक्तं स्पष्टम् । (विनायकः)

प्रतिष्ठा वै शंयोर्वाकः । (कौ० ब्रा० ३।८)
प्रतिष्ठा वै सूक्तवाकः । (कौ० ब्रा० ३।८)
प्राणा वै स्तवः । (कौ० ब्रा० ८।३)
ब्रह्म वै जपः । (कौ० ब्रा० ३।७)

अमृतं वा ऋक ।······अथो ब्रह्म वा ऋक् । (कौ० ब्रा० ७।१०)
एतत्परिचरणावितरौ वेदौ । (कौ० ब्रा० ६।११)

एतत्परिचरणौ । एतस्य बह्वृचवेदस्य परिचरणौ । स्वाधारमस्माद् वेदाल्लभेते इत्युपजीविनाविति भावः । एतदेवाधस्ताद्विशेषतो व्याख्यायते ।

एतत्परिचरणावितरौ वेदौ । अत्र च भूयिष्ठा होत्रा आयत्ता भवन्तीति । ऋग्भिर्ग्रहा गृह्यन्ते । ऋक्षु सामानि गीयन्ते ।
(कौ० ब्रा० ६।११)

एतत्परिचरणौ । एतस्य बह्वृचस्य परिचरणभूतौ । अत्र ऋग्वेदे । होत्रा होतृकर्माणि होत्रका ऋत्विजो वा ।

प्राणा वै छन्दांसि । (कौ० ब्रा० ७।९)
अतिच्छन्दा वै प्रजापतिः । (कौ० ब्रा० २३।८)

ज्योतिर्वै गायत्री । तमः पाप्मा रात्रिः । तेन तज्ज्योतिषा तमः पाप्मानमपघ्नन्ति । (कौ० ब्रा० १७।६)

गायत्री ज्योतिरग्नेर्जातत्वात् । तमः पाप्मा रात्रिः । तमोहेतुत्वात्तमसः पाप्महेतुत्वात् परम्परासंबन्धादिति विनायकभाष्ये ।

ब्रह्म वै गायत्री । क्षत्रं त्रिष्टुप् । (कौ० ब्रा० ३।५)
पशवो वै जगती । जागताः पशवः । (कौ० ब्रा० ३०।२)
एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभ इन्द्रः । (कौ० ब्रा० ३।२)

क्षत्रं वै त्रिष्टुप्। (कौ० ब्रा० ७।१०)

इन्द्रस्य त्रिष्टुबिति संहिताश्रुतेः। (विनायकः)।

क्षत्रस्यैवैतच्छन्दो यत्त्रिष्टुप्। (कौ० ब्रा० १०।५)

बलं वै वीर्यं त्रिष्टुप्। (कौ० ब्रा० ७।२)

पञ्चपदा पङ्क्तिः। पाङ्क्तो यज्ञः। पाङ्क्ताः पशवः। पाङ्क्तः पुरुषः। (कौ० ब्रा० १३।२)

पाङ्क्तो यज्ञः। यजमानश्चत्वार ऋत्विज इत्येवं पञ्चावयवो यज्ञः। पाङ्क्ताः पशवः। चतुर्भिः पादैर्मुखेन च योगात् पाङ्क्ताः पशवः। पाङ्क्तः पुरुषः। तदुक्तमैतरेयब्राह्मणे-"पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांसमस्थि मज्जा" (२।१४)।

मनसा हि मनः प्रीतम्, मनसा हि मनः प्रीतम्। (कौ० ब्रा० १०।६)

मनःप्रसादस्य मुख्यं कारणं स्वविचारा एवेति भावः। अथवा वास्तविकी मनःप्रीतिर्भावाश्रिता एव भवति, वाङ्मात्रेण सा कर्तुं न शक्यत इति भावः। तदेतत्प्रपञ्चितमस्माभिः स्वकीय-**रश्मिमालायाः**-"सुखस्य कारणं स्वान्तम्" (१२) इत्यस्मिन्नधिकरणे, 'भावसंशुद्धिः', 'मनःप्रसादः' इत्याख्ययोः प्रकरणयोश्च।

मनो वा अग्रणीर्भवत्येषां प्राणानाम्। (कौ० ब्रा० १७।७)

तदत्र द्रष्टव्यं माध्यन्दिनशुक्लयजुर्वेदस्य चतुस्त्रिंशेऽध्याये—"तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु" इत्येतत्प्रकरणम्।

मनो वा एतद्यदपरिमितम्। प्रजापतिर्वै मनः। यज्ञ उ वै प्रजापतिः। स्वयं वै तद्यज्ञो यज्ञस्य जुषते यन्मनो मनसः। (कौ० ब्रा० २६।३)

वाचि च वै मनसि चेदं सर्वं हितम्। (कौ० ब्रा० ९।३)

(२) जीवने समुन्नतेः श्रमस्य च महिमा

"कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे" (ऋग्० १।३६।१४), "भद्रादभि श्रेयः प्रेहि" (ऐतरेयब्राह्मणे १।१३), "इन्द्र इच्चरतः सखा" (ऐतरेयब्रा० ७।१५) इत्येवं शतशः स्थलेषु श्रुतिषु समुन्नतेः श्रमस्य च महत्त्वमुद्धोष्यते। अस्मिन् ब्राह्मणेऽपि तन्महत्त्वं स्वकीयया कयाचिदसाधारण्या शैल्या प्रतिपाद्यते। तथा हि—

अगर्तस्कन्द्यं रोहस्य रूपं स्वर्ग्यम्। ((कौ० ब्रा० ११।४)

अगर्तस्कन्द्यमारोहस्य स्वर्ग्यं रूपम्। गर्तस्कन्दरहितमेवारोहणं जीवने प्रशस्तं मन्यत इति भावः।

ऊर्ध्वं वा उ वयं संवत्सरं रोहामः। (कौ० ब्रा० २६।१)

संवत्सरं संवत्सरमिति कृत्वा संवत्सरशो वा जीवने समुन्नत्या एव मानवैः प्रयतनीयमिति भावः। तथा चोक्तमस्माभिरेव रश्मिमालायाम्—"उत्तरोत्तरमुत्कर्षि जीवनं शाश्वतं हि नः। अस्पृष्टं तमसा चापि मोहरूपेण सर्वथा॥" (२।७)

…कामान् ध्यायन्ते, यत्कामा भवन्त्ययं नः कामः समृध्यतामिति स उ हैभ्यः कामः समृध्यते। (कौ० ब्रा० २७।६)

तथा च श्रूयते गोपथब्राह्मणेऽपि—"स मनसा ध्यायेत—यद्वा अहं किञ्चन मनसा ध्यास्यामि तथैव तद् भविष्यति। तद्ध स्म तथैव भवति।" (१।१।९) इति।

इन्द्वं वै वीर्यम्। (कौ० ब्रा० ८।७)

एकाक्यपेक्षया द्वौ वीर्यवन्तौ। (विनायकः)। कस्यापि कार्यस्य सिद्धावन्यस्य साहाय्यमपेक्ष्यत एवेति निष्कर्षः।

यथा तु प्रायणं तथोदयनम्। (कौ० ब्रा० ३०।१)

प्रायणं प्रारम्भः। उदयनं समाप्तिः।

मितं ह वै मितेन जयत्यमितममितेन। (कौ० ब्रा० १०।१)

प्रयत्नानुसारेणैव फलस्य प्राप्तिर्भवतीति तात्पर्यम्।

वाजी हि वाजी।…वोढा हि वाजी।……जिष्णुर्हि वाजी। (कौ० ब्रा० १७।४)

तथा च श्रूयते ऐतरेयब्राह्मणे-"वहति ह वै वह्निर्धुरो यासु युज्यते" (६।१८)।

अन्तो गतिः। (कौ० ब्रा० २६।१४)

तदुच्यते—"प्रारब्धस्यान्तगमनं प्रथमं बुद्धिलक्षणम्।" अथवा—"प्रारभ्य तूत्तमजना न परित्यजन्ति।" इति।

अन्तो वै क्षयः। (कौ० ब्रा० ८।१)

क्षयो निवासस्थानम्। कार्यं समाप्यैव विश्रमोऽपेक्षणीय इति भावः।

ऐतीव वा अन्तं गत्वा। कद्ध्यङ् हि तत इयात्। (कौ० ब्रा० २६।१४)

पान्थोऽन्तं गत्वा पश्चादैतीव। आगन्तुकामो गतं निवृत्तमिति मन्यते। (विनायकः)

क्षियतीव वा अन्तं गत्वा। कद्ध्यङ् हि तत इयात् (कौ० ब्रा० २६।१५)

क्षियतीव निवसतीव । गमनस्य निवृत्तेः ।

तिष्ठतीव वा अन्तं गत्वा । कच्चङ् हि तत इयात् । (कौ० ब्रा० २०।४)

कार्यान्तं गत्वा मनुष्यस्तिष्ठतीव । पश्चात् किञ्चिदञ्चित्वोद्दिश्य तत इयात् ।

नीव वा अन्तं गत्वा नृत्यति । कच्चङ् हि तत इयात् । (कौ० ब्रा० २०।४)

कार्यस्यान्तं गत्वा मनुष्यो निनृत्यतीव नर्तनमिव करोति । प्रसन्नतावशादिति भावः । "पश्चात् किञ्चिदपूर्वमञ्चन्नुद्दिश्य ततः स्थानादियात् । हि निश्चये । अन्तं गत्वा नृत्यतीव पुनरग्रे कार्यमारभत इत्युक्तं भवति" इति विनायकः ।

श्रियतीव वा अन्तं गत्वा । कच्चङ् हि तत इयात् । (कौ० ब्रा० २६।१५)

श्रियतीव तत्स्थानमाश्रयतीव ।

…दण्डोपानहं दक्षिणा । तदभयस्य रूपम् (कौ० ब्रा० ४।३)

दण्डोपानहमिति । दण्डश्चोपानहौ च समाहारे द्वन्द्वः ।

रसो वा उदर्कः । (कौ० ब्रा० ११।५)

उदर्कः समाप्तिः । तच्छ्रूयतेऽत्रैव ब्राह्मणे—"नीव वा अन्तं गत्वा नृत्यति" (कौ० ब्रा० २०।४) ।

(३) सत्यभाषणादिसदाचारस्य ज्ञानस्य च प्रशंसा पाप्मनो निन्दा च

"अश्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः" (यजु० १९।७७), "सा मा सत्योक्तिः परि पातु विश्वतः" (ऋग० १०।३७।२), "तमसो मा ज्योतिर्गमय" (बृहदारण्यकोपनिषद् १।३।२८), "अपैतु सर्वं मत्पापम्" (अथर्व० १०।१।१०), "मा मा प्रापत्पाप्मा" (अथर्व० १७।१।२९) इत्येवं श्रुतिषु यत्र तत्र सत्योक्तेर्ज्ञानस्य च स्पृहणीयता, अनृतस्य पाप्मनश्च परिवर्जनीयता प्रतिपाद्यते । तदनुसारमेवास्मिन् ब्राह्मणेऽपि तादृशा अर्था यत्र तत्र साक्षाद्रूपेणासाक्षाद्रूपेण वा प्रतिपाद्यन्ते स्वकीयया विशिष्टपद्धत्या । तथा हि—

रात्र्या उ शीर्षन् सत्यं वदति । स यदि ह वा अपि तत ऊर्ध्वं मृषा वदति, सत्यं हैवास्योदितं भवति । रात्र्या उ हि शीर्षन् सत्यं वदति ।……अह्न उ शीर्षन् सत्यं वदति । स यदि ह वा अपि तत

ऊर्ध्वं मृषा वदति, सत्यं हैवास्योदितं भवति। अद्ध उ हि शीर्षन् सत्यं वदति। (कौ० ब्रा० २।८)

शीर्षन् शिरसि। मुख इति यावत्।

सत्यमयो ह वा अमृतमयः। संभवति य एवं वेद। (कौ० ब्रा० २।८)

संभवति। समृद्धिमाप्नोतीति भावः।

स यः सत्यं वदति स दीक्षित इति ह स्माह। (कौ० ब्रा० ७।३)

ज्योतिर्वै जागरितम्, तमः पाप्मा रात्रिः। तेन तज्ज्योतिषा तमः पाप्मानं तरन्ति। (कौ० ब्रा० १७।९)

तेन ज्योतिषा। जागरणेन। तथा हि श्रूयते—"यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति" (ऋग्० ५।४४।१४)। तथा—"भूत्यै जागरणम्। अभूत्यै स्वपनम्" (यजु० ३०।१७)।

तमः पाप्मा रात्रिः। तज्ज्योतिषा तमः पाप्मानमपघ्नन्ति। (कौ० ब्रा० १७।६)

अथो द्वयं वा इदं सर्वं स्नेहश्चैव तेजश्च। तदुभयमहोरात्राभ्यामाप्तम्। (कौ० ब्रा० १७।५)

"अथो द्वयं वा इदं सर्वं प्रेक्षावतो द्वयमीप्सितं स्नेहश्चैव तेजश्च। तदुभयमहोरात्राभ्यामाप्तम्। वर्तमाने क्तः। आप्यते।" इति विनायकभाष्यम्।

अत्र रघुवंशमहाकाव्ये दृश्यतां पद्यमेतत्—"भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्। अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः॥" (१।१६)।

ईश्वरो विवक्तारं भ्रेषोऽन्वेतोः। (कौ० ब्रा० २७।१)

भ्रेषो नियमत्यागो विवक्तारं भ्रंशवाचिनमन्वेतोः पराभवाय अन्वेतुमीश्वरः समर्थः।···नियमभ्रेषकारी (वि) वक्ता पराभवं प्राप्नोतीति निन्दा। (विनायकः)। अन्वेतोरित्यत्र—"ईश्वरे तोसुन्कसुनौ" (पाणिनि० ३।४।१३) इति तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययः।

न ह वा अव्रतस्य देवा हविरश्नन्ति। तस्मादुपवसति। (कौ० ब्रा० ३।१)

तस्य व्रतमन्नमेवेच्छमानं न प्रत्याचक्षीतेति। (कौ० ब्रा० ६।८)

तस्य ईशाननामकस्य सहस्राक्षस्य। ईशानोऽन्नम्। तदेव नामात्र सहस्राक्षस्य महादेवस्य प्रजापतिना कृतमिति सन्दर्भः।

तस्य व्रतमार्द्रमेव वासः परिदधीतेति। (कौ० ब्रा० ६।२)

तस्य भवनामकसहस्राक्षस्य। भव आपः। तदेव नामात्र सहस्राक्षस्य महादेवस्य प्रजापतिना कृतमिति सन्दर्भः।

तस्य व्रतमुद्यन्तमेवैनं नेक्षेतास्तं यन्तं चेति। (कौ० ब्रा० ६।६)

तस्य महतो देवस्य सहस्राक्षस्य। महान् देव आदित्यः। तदेव नामात्र सहस्राक्षस्य महादेवस्य प्रजापतिना कृतमिति सन्दर्भः। एतमादित्यम्।

तस्य व्रतं ब्राह्मणमेव न परिवदेदिति। (कौ० ब्रा० ६।४)

तस्य पशुपतिनामकस्य सहस्राक्षस्य। पशुपतिर्वायुः। तदेव नामात्र सहस्राक्षस्य महादेवस्य प्रजापतिना कृतमिति सन्दर्भः।

तस्य व्रतं विमूर्तमेव नाश्नीयात्, मज्जानं चेति। (कौ० ब्रा० ६।७)

तस्य रुद्रनामकस्य सहस्राक्षस्य। रुद्रश्चन्द्रमाः। तदेव नामात्र सहस्राक्षस्य महादेवस्य प्रजापतिना कृतमिति सन्दर्भः।

तस्य व्रतं सत्यमेव वदेत्, हिरण्यं च बिभृयादिति। (कौ० ब्रा० ६।९)

तस्याशनिनामकस्य सहस्राक्षस्य। अशनिरिन्द्रः। तदेव नामात्र सहस्राक्षस्य महादेवस्य प्रजापतिना कृतमिति सन्दर्भः।

तस्य व्रतं सर्वमेव नाश्नीयादिति। (कौ० ब्रा० ६।३)

तस्य शर्वनामकस्य सहस्राक्षस्य। शर्वोऽग्निः। तदेव नामात्र सहस्राक्षस्य महादेवस्य प्रजापतिना कृतमिति सन्दर्भः।

तस्य व्रतं स्त्रिया एव विवरं नेक्षेतेति (कौ० ब्रा० ६।५)

तस्य उग्रनामकस्य सहस्राक्षस्य। उग्रो देव ओषधयो वनस्पतयः। तदेव नामात्र सहस्राक्षस्य महादेवस्य प्रजापतिना कृतमिति सन्दर्भः।

(४) संपत्तेर्महत्त्वं दारिद्र्यस्य निन्दा च

"हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम्। चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह॥ श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम्।" (श्रीसूक्ते १,३) इत्येवं खलु श्रियः संपत्तेर्वा माहात्म्यमनेकधा श्रूयते श्रुतिषु। "अशनाया वै पाप्मामतिः" (ऐतरेयब्राह्मणे २।२) इत्यादिप्रकारेण च क्षुधोपलक्षितदारिद्र्यस्य पाप्मत्वमुद्घोष्यते। अयमेवार्थोऽत्रापि ब्राह्मणे स्पष्टतया प्रतिपाद्यते। तद्यथा—

अन्नं वै श्रेष्ठी भजते। (कौ० ब्रा० ५।५)

श्रेष्ठं नाम धनं गुणाश्चास्य सन्तीति श्रेष्ठी । स सर्वान् भोजयित्वान्तं भजते— इति विनायकः । अथवा यः श्रेष्ठी स एव स्वसमीहितमाप्नोतीति भावः ।

एकस्था वै श्रीः । (कौ० ब्रा० १८।९)

"एकस्था वै श्रीः । एकस्मिन् स्वामिनि श्रीरितरे सेवकाः ।" (विनायकभाष्यम्)।

तिष्ठन् वै वीर्यवत्तमः, तिष्ठन्वा उ श्रुतवदनतमः । (कौ० ब्रा० २८।१)

श्रुतवदनतमः । यस्य वदनं कथनमतीव सरलतया परैः श्रोतुं शक्यते ।

प्रतिष्ठा वा अवसानम् ! (कौ० ब्रा० ११।५)

प्रतिष्ठा वै निधनम् । (कौ० ब्रा० २९।३)

वल एव तद्वीर्येऽन्ततः पशुषु च प्रतितिष्ठन्ति । (कौ० ब्रा० १७।९)

यं वै श्रेष्ठ्युपह्वयते स उपहूत इति ह स्माह । (कौ० ब्रा० २८।६)

श्रेष्ठी मुख्यः । इति ह स्माह । इत्याह स्म सर्वलोकः ।

सर्वं वै तद्यत्सहस्रम् । (कौ० ब्रा० ११।७)

(९) दानमातिथ्यं च

"सर्वो वा एष जग्धपाप्मा यस्यान्नमश्नन्ति", "अशितवत्यतिथावश्नीयात् यज्ञस्य सात्मत्वाय यज्ञस्याविच्छेदाय तद् व्रतम्" (अथर्व० ९।७।८, ९।८।८) इत्येवमनेकधा दानस्यातिथ्यस्य च महिमा श्रुतिषु गीयते । अस्मिन्नपि ब्राह्मणे तयोः श्रेष्ठ्यप्रतिपादनपराः श्रुतयो दृश्यन्ते । तद्यथा—

यो वा अन्नं विभजत्यन्ततः स भजते । (कौ० ब्रा० ३।६)

लोक इति शेषः ।

यो ह वै न सर्वं ददाति सर्वं ददानीति ब्रुवन् गर्तपत्यमेव तद्धीयते प्र वा मीयत इति ह स्माह । सहस्रं वैनमवरुन्ध इति ह स्माह कौषीतकिः । सर्वं वै तद्यत्सहस्रम् । (कौ० ब्रा० २५।१४)

धीयते आश्रयति । प्रमीयते वा । पत्यमिति—"कृत्यल्युटो बहुलम्" (पाणिनि० ३।३।११३) इति यत् । धी मीं धातू दिवादी आत्मनेपदिनौ ।······अवरुन्धे आवृणुते । (विनायकः) ।

रिरिचान इव वा एतस्यात्मा भवति यः सर्वं ददाति। (कौ० ब्रा० २५।१५)

रिरिचान इति कानच्प्रत्ययान्तं रूपम् ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यम् । (कौ० ब्रा० ८।१)

आतिथ्यम् । आतिथ्येष्टिः ।

(६) लौकिका दृष्टान्ताः

प्रतिपादयितुमिष्टानामर्थानाम्, विशेषतश्च गूढार्थानामप्रसिद्धार्थानां वा स्पष्टीकरणार्थं दृष्टान्तानामुपयोगः प्रायेण सर्वशास्त्रेषु सुप्रसिद्धः। बुद्ध्यतिशयमप्राप्ता अपि दृष्टान्तानां साहाय्येन दुरूहमपि तत्तदर्थं झटित्यवगन्तुमर्हन्ति। अत एवैतरेयब्राह्मण इवात्रापि तत्तत्प्रसङ्गेन नैके दृष्टान्ताः प्रयुक्ता दृश्यन्ते। तात्कालिकसामाजिकादिपरिस्थितेरवगमाय नूनं तेषामुपयोगितेति दृष्ट्याधस्तात्त संगृह्यन्ते। तथा हि—

तद्यथा गाधाभ्यां तीर्थाभ्यां समुद्रमतीयात् तादृक् तत्। (कौ० ब्रा०२।९)

अतीयात्। एकतः प्रविश्यान्यतो निःसरेत्। (विनायकः)।

तद्यथा गिरिशिखराद् गर्तमभिप्रस्कन्देदेवं तत्……। (कौ० ब्रा० २६।१)

अत्युच्चादतिनीचे पतनं विशेषेण दुरूहरूपं दुर्घटरूपं चेति भावः।

तद्यथा चतुःसमृद्धमेवं तत्। (कौ० ब्रा० ८।२)

तद्यथा चतुर्भिः समृद्धं भवति किञ्चिदेवं तत्।

तद्यथा जाताय स्तनमुपदध्यादेवं तत्।……यदा वै वर्धतेऽतिस्तनो वै तदा। (कौ० ब्रा० १३।२)

अतिस्तनः। अतिक्रान्तौ स्तनौ येन सः।

तद्यथान्यस्य सन्तमन्यस्मै हरेदेवं तत्। (कौ० ब्रा० १२।६)

तद्यथा पक्षाभ्यां क्षिप्रमध्वानमन्वियात् तादृक् तत्। (कौ० ब्रा० २।९)

तद्यथा भयेऽतिमुच्य मृत्युं यथातिमुमुचान एव। (कौ० ब्रा० १५।५)

तद्यथा भये सति अतिमुच्य मृत्युमतिक्रम्य। अतिमुमुचान एव। अतिमुक्त एव। मुमुचान इति लिटः कानच्।

तद्यथाभिर्ग्रासमन्नमद्यादेवं तत्। (कौ० ब्रा० २२।८)

तद्यथाभिरङ्गुलीभिर्ग्रासमन्नमद्यादेवं तत्।

तद्यथाभ्यागारमभि निनर्तं पुनः पुनः पाप्मानं निर्हण्यादेवमेव।…
(कौ० ब्रा० १७।८)

तद्यथाभ्यागारं गृहाभिमुखमभ्यस्तं निनृतं (?) पुनः पुनः क्रियमाणं पाप्मानं निर्हण्यादमङ्गलं निर्हत्य मङ्गलं कुर्यादेवमेव। (विनायकः)।

तद्यथा महाराजः पुरस्तात् सैनानीकानि प्रत्युह्याभयं पन्थानमन्वियादेवमेव··· । (कौ० ब्रा० ५।५)

सैनानीकानि । सेनानीकेषु भवानि तुरङ्गकरिरथप्रभृतीनि । प्रत्युह्य प्रापय्य ।

तद्यथा राजानं वा राजमात्रं वा श्रान्तं वेश्म प्रपादयेयुरेवमेव······ । (कौ० ब्रा० २७।६)

राजानं सार्वभौमं राजमात्रं वेति विनायकभाष्ये। अन्ये तु राजमात्रं राजप्रतिनिधिमित्यर्थं इत्याहुः ।

तद्यथा वंशेन वा मत्येंन वा गर्त संक्रामेदेवं······ । (कौ० ब्रा० ११।४)

वंशेन यष्ट्यादिना । मत्र्येन अन्यकरावलम्बनेन ।

तद्यथाविदमित्याविर्नष्टं कुर्यादेवं तदाविष्कामान् करोत्यापमिति । (कौ० ब्रा० १।५)

नष्टं पदार्थं यथा 'अविदम्' इत्येवं ब्रुवन्नर आविष्करोति तथैव 'आपम्' इति ब्रुवन् कामानाविष्करोतीत्यर्थः ।

तद्यथा व्राजबाहुभ्यां परिजिग्रहीष्यन्नन्तरेणातिमुच्येत तादृक् तत् । (कौ० ब्रा० २।९)

परिजिग्रहीष्यन् । अत्र द्विवचनं छान्दसमिति विनायकः । व्राजबाहू प्रसरन्तौ बाहू ।

तद्यथा श्रेयांसमाहरन्नुपेयादेवं तत् । (कौ० ब्रा० २५।१०)

तद्यथाहरन् कार्यार्थी श्रेयांसं कार्यसाधकमुपेयादेवं तत् । (विनायकः) ।

तद्यथा हविषोऽयातयामस्याश्नीयादेवमु तत् । (कौ० ब्रा० ७।३)

तद्यथा ह वै श्रद्धादेवस्य सत्यवादिनस्तपस्विनो हुतं भवत्येवं···। (कौ० ब्रा० २।८)

श्रद्धादेवस्य । श्रद्धैव देवरूपिणी यस्य तस्य ।

तद्यथाहिर्जीर्णायै त्वचो निर्मुच्येत, इषीका वा मुञ्जादेवमेव (एते सर्वस्मात् पाप्मनः संप्रमुच्यन्ते) । (कौ० ब्रा० १८।७)

तद्यथोपप्रयाय स्वर्गस्य लोकस्य नेदीयस्तायां वसेदेवं तत्···। (कौ० ब्रा० ७।९)

उपप्रयाय समीपे गत्वा । नेदीयस्तायाम् । अतिशयेन सामीप्ये ।

(···तस्मादेनदभ्यग्रं शंसेद्) यथाग्निं प्रदाव्यमतिमोक्षमाण एवम् । (कौ० ब्रा० १६।७)

अभ्यग्रम् । त्वरितम् । अग्निं प्रदाव्यम् । दावानलम् । अतिमोक्षमाणः । अतिमोक्तुमतिक्रान्तुमिच्छन् । [अतियोगेनातिक्रमार्थो मुचिः । स्वार्थे त्वकर्मक इति— "मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा" (पाणिनि० ७।४।५७) इति गुणः ।] यथा स सत्वरो भवत्येवमिति भावः ।

(तस्मादेना आरतं शंसेद्) यथाप्सु न्युन्दमान एवम् । (कौ० ब्रा० १६।७)

आरतं विलम्बितम् । न्युन्दमानः क्लिद्यन् ।

यथाऽयस्खलं विनयेदेवं (तद् वाचो विभूत्यै) । (कौ० ब्रा० २२।६)

विनयेत् । विवर्धयेत् (तद् न्यूङ्खनम् । विभूत्यै विवृद्ध्यै ।)

यथा रथस्यान्तरौ रश्मी व्यतिषजेदेवं तत् । (कौ० ब्रा० १४।४)

अन्तरौ रश्मी । संधिबन्धनार्थे ग्रन्थिबन्धने । व्यतिषजेत् । परस्परसंवद्धौ करोति ।

यथा वै सोदर्कमेवं सप्रभृत्यन्तरूपम् । (कौ० ब्रा० २०।४)

प्रत्यृचमाद्यपादे पदावृत्तिः सप्रभृतीत्युच्यते । प्रत्यृचमन्त्यपादे पदावृत्तिः सोदर्कमित्युच्यते । (विनायकः) । अत्र "समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु" (पाणिनि० ६।३।८४) इति पाणिनिसूत्रस्य संगतिश्चिन्तनीया ।

यथा संगतां भूमानं देवानां पत्नीरभ्यवनयेदेवं तत् । यस्तं तत्र ब्रूयात् संगतां वा अयं भूमानं देवानां पत्नीरभ्यवानैषीत् सभामस्य पत्न्यभ्यवैष्यतीति तथा ह स्यात् । (कौ० ब्रा० ७।९)

संगतां मिलिताम् । भूमानं बह्वीं सभाम् । पत्नीरभ्यवनयेत् । निर्लज्जाः संमुखं नयेत् । भूमनशब्दः सभावाची स्त्रीलिङ्गः प्रयुक्तः । "मनः" (पाणिनि० ४।१।११) इति ङीब्निषेधः । यो यजमानः । सभामस्य पत्न्यभ्यवैष्यतीति तथा ह स्यात् । तस्य पत्नी सभां निर्लज्जागमिष्यतीति स्यात् । (विनायकः) ।

यथैकरात्रं सार्थान् प्रेषितानु प्रेयादेवं तद्…। यथा द्विरात्रमेवं तद्…। (कौ० ब्रा० ८।९)

यथैकेन दिनेन कश्चित् सार्थं पूर्वं प्रेषयति, स्वयं तदनु प्रैति । एवं तद् । यथा वा द्वाभ्यामहोरात्राभ्यां सार्थं पूर्वं प्रेषयति, स्वयं तदनु प्रैति । एवं तत् ।

यथोभयतःपक्षसा रथेन धावयन्नध्वानं यत्राकूतं समश्नुवीत,

एवं···। यथान्यतरतःपक्षसा रथेन धावयन्नध्वानं यत्राकृतं न समश्नुवीत, एवं···। (कौ० ब्रा० ७।७)

पक्षश्चक्रम् ।

(७) यज्ञस्य महिमा स्वरूपं च, तथार्त्विज्यम्

प्राधान्येन यज्ञप्रतिपादनपरेषु ब्राह्मणेषु यज्ञस्य महिम्नः स्वरूपस्य च वर्णनं स्वाभाविकमेव । अत एवात्र ब्राह्मणेऽपि तद्वर्तते । यज्ञो वै देवरथसदृशः, यज्ञो वै प्रजापतिरूपो विश्वजित्, यज्ञेन खलु सर्वेषामपि कामानामाप्तिः संभवति, किं बहुना, यज्ञः खलु स्वमहिम्ना विष्णुरूपत्वेन स्वर्गलोकत्वेन वा ग्रहीतुं शक्यते-इत्यादिप्रकारेण यज्ञस्य महत्त्वमत्र प्रतिपाद्यते । एवं तत्तद्दृष्ट्या यज्ञस्वरूपविषयेऽपि हृदयंगमा विचारा अत्रोपलभ्यन्ते । तथैव ऋत्विजां विषयेऽपि कश्चिद्विचारः संक्षेपेणैवात्र समुपलभ्यते । तदेतत्सर्वं क्रमेणैवाधस्तात्संगृह्यते—

(क) यज्ञस्य महिमा

देवरथो वा एष यद्यज्ञः । (कौ० ब्रा० ७।७)

देवगर्भो वा एष यद्दीक्षितः । (कौ० ब्रा० ७।२)

एतद्ु वा एष जायते यो यजते । (कौ० ब्रा० १५।३)

प्रजापतावेव तदहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति······। बल एव तद्वीर्येऽहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति······। ब्रह्मणि चैव तदुरुगाये चाहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति·········। त्रिवृद्वै शिल्पं नृत्यं गीतं वादितमिति । तेष्वेव तदहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति·········। श्रियामेव तदन्ततः प्रतितिष्ठति ।·········ऋतुष्वेव तदहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति । (कौ० ब्रा० २९।४-६)

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा रिरिचान इवामन्यत । स हैक्षत कथं नु तेन यज्ञक्रतुना यजेयं येनेष्ट्वा कामानाप्नुयामवान्नाद्यं रुन्धीयेति······। (कौ० ब्रा० १२।८)

रिरिचान इति कानचो रूपम् । रिक्तमित्यर्थः । कामानाप्नुयाम्, अन्नाद्यमवारुन्धीयेत्येवमन्वयः ।

प्रजापतिर्वै यज्ञः । तस्मिन् सर्वे कामाः, सर्वममृतत्वम् । (कौ० ब्रा० १३।१)

यज्ञो वै भुवनेषु ज्येष्ठः। यज्ञ उ वै प्रजापतिर्विश्वजित्। (कौ० ब्रा० २५।११)

यज्ञो वै विष्णुः। (कौ० ब्रा० १८।८)

यज्ञो वै विष्णुः। स एवास्मै यज्ञं ददाति (कौ० ब्रा० ४।२)

अस्मै यजमानाय।

यस्यो ह वा अपि देवाः सकृदश्नन्ति तत एव सोऽमृतः। (कौ० ब्रा० २।८)

अत्र उ वाक्यालङ्कारे। हेति सर्वसंमतौ। वै निश्चये। (विनायकः)।

स यः श्रद्धानो यजते तस्येष्टं न क्षीयते। (कौ० ब्रा० ७।४)

स्वर्गो वै लोको यज्ञः। (कौ० ब्रा० १४।१)

हविर्हविर्वा आत्मनिष्क्रयणम्। (कौ० ब्रा० १०।३)

हविर्द्वारा आत्मानं निष्क्रीय अनृणो भूत्वा यजमानो यजते इति भावः।

(ख) यज्ञस्वरूपविषये

पाङ्क्तो वै यज्ञः। (कौ० ब्रा० १।३)

पञ्चपदा पङ्क्तिः—इत्युक्तं पूर्वम्। पङ्क्तेः संबन्धी पाङ्क्तः। प्रकृतीष्टावपि चत्वार ऋत्विजः पञ्चमो यजमान इति पञ्च पादाः। एतत्साम्यादेव यज्ञस्यापि पाङ्क्तत्वम्। तदत्र विनायकभाष्यं द्रष्टव्यम्।

यज्ञो वै मैत्रावरुणः। (कौ० ब्रा० १३।२)

यज्ञो वै वैष्णुवारुणः। (कौ० ब्रा० १३।८)

सर्वस्मिन् यज्ञे विष्णुवरुणयोरधिपतित्वमिति भावः।

ऐन्द्रो हि यज्ञक्रतुः। (कौ० ब्रा० ५।५)

केवलाग्नेयो हि यज्ञक्रतुः। (कौ० ब्रा० १।४)

अकृत्स्नैव वा एषा देवयज्या यद्धविर्यज्ञः। अथैषैव कृत्स्ना देवयज्या यत्सौम्योऽध्वरः। (कौ० ब्रा० १०। ६)

भैषज्ययज्ञा वा एते यच्चातुर्मास्यानि। तस्मादृतुसन्धिषु प्रयुज्यन्ते। ऋतुसंधिषु हि व्याधिर्जायते। (कौ० ब्रा० ५।१)

स एष प्रजापतिरेव संवत्सरश्चतुर्विंशो यच्चातुर्मास्यानि। तस्य मुखमिव वैश्वदेवम्, दर्शपूर्णमासौ पर्वाणि, अहोरात्राण्यस्थिमज्जानि,

बाहू वरुणप्रघासाः, प्राणोऽपानो व्यान इत्येतास्तिस्र इष्टयः, आत्मा महाहविः, या इमा अन्तर्देवतास्तदन्या इष्टीः, प्रतिष्ठा शुनासीरीयम्। स एष प्रजापतिरेव संवत्सरश्चतुर्विंशो यच्चातुर्मास्यानि। सर्वं वै प्रजापतिः। सर्वं चातुर्मास्यानि। (कौ० ब्रा० ६।१५)

अहोरात्राणि। अहोरात्रसाध्याग्निहोत्रहोमाः। अहोरात्रप्रकारेण पञ्चदशावयवाः। ते ग्रीवा, स्कन्धकक्षाकृकाटिकाद्वयम्, मध्यम्, कटिः, जानुजङ्घापादद्वयं चेति पञ्चदश। एतेष्वस्थीनि पृथक् पृथक् दृश्यन्ते। आत्मा हृदयकमलम्। अन्तर्देवता इन्द्रियाद्यवयवाधिष्ठात्र्यः। प्रतिष्ठा बलम्। संवत्सरोऽपि शुक्लकृष्णैः पक्षैश्चतुर्विंशत्यवयवः। (विनायकः)

अथातः साकंप्रस्थाय्यस्य···। स एष श्रैष्ठ्यकामस्य पौरुषकामस्य यज्ञः·········। तद्यत्साकं संप्रतिष्ठन्ते साकं संप्रयजन्ते साकं भक्षयन्ते तस्मात्साकंप्रस्थाय्यः। (कौ० ब्रा० ४।९)

ऐन्द्रो मध्यंदिनः। (कौ० ब्रा० ५।५)

वसूनां वै प्रातःसवनम्। रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम्। आदित्यानां तृतीयसवनम्। (कौ० ब्रा० १६।१)

एषा ह वा अग्नेर्यज्ञिया तनूर्यास्य हव्यवाट्। सा वा असौ यददोमुष्यादित्यस्योपरिष्टाद्व्यवभाति ज्योतिरिव। (कौ० ब्रा० ३।३)

श्रपणो वै गार्हपत्य आहवन आहवनीयः। (कौ० ब्रा० २।१)

किमु देवतामनावाह्य यजेत्? (कौ० ब्रा० ८।८)

तद्धैक आहुर्यजमानो वै मेधपतिरिति को मनुष्य इति ब्रूयाद्देवतैव मेधपतिरिति। (कौ० ब्रा० १०।४)

द्वयं वा इदं सर्वं छन्दस्कृतं चाच्छन्दस्कृतं च। (कौ० ब्रा० ३।२)

अवीर्यो ह वा उ स प्रैषो योऽपुरोनुवाक्यः। (कौ० ब्रा० ३०।११)

ऊर्ग्वै रसो निगदः। ऊर्जमेव तद्रसं निगदेन हविषि दधाति। (कौ० ब्रा० १२।१)

प्रजापतिर्ह यज्ञं ससृजे। तेन ह सृष्टेन देवा ईजिरे। तेन हेष्ट्वा सर्वान् कामानापुः। तस्य हैतदाध्वर्यमुपनिदधुर्य एते प्रैषाश्च निगदाश्च। अथेतरेण यज्ञेन ऋषय ईजिरे ते ह विजज्ञुरसर्वेण वै यज्ञेन यजामहे न वै सर्वान् कामान आप्नुम इति। ते ह श्रेमुस्त एतान् प्रैषांश्च निगदांश्च ददृशुस्तेन ह सप्रैषेण सनिगदेनेष्ट्वा सर्वान् कामानापुः। एते ह ते ह वा उ प्रैषाश्च निगदाश्च। यदृग्भिर्यज्ञस्यानाप्तं तदेभिः सर्वमाप्स्याम

इति। तानेतान् प्रैषानुप्रैषान् विश्वामित्रो ददर्शाथो पुरोडाशप्रैषान्, अथेतर ऋषय इतरान्। (कौ० ब्रा० २८।१)

इतरार्ध्यम्। इतरार्धे भवमंशम्। उपनिदधुः पिहितवन्तः। प्रैषाः सन्तोऽनुप्रैषा याज्या भवन्ति ते प्रैषानुप्रैषाः। पुरोडाशप्रैषाः सवनीयानां प्रैषाः। (विनायकः)।

देवरथो वा अरणी। (कौ० ब्रा० १।६)

अथ यूप्य एको द्रव्य एको गर्त्य एकः। योऽवाचीनवकलः स गर्त्यस्तस्याशां नेयात्। अथ य ऊर्ध्ववकलो द्रव्यः स मानुषः कामं तस्यापि कुर्वीत। अथ यस्य प्रसव्या आदित्यस्यान्वावृत्ता वकलाः स यूप्यः स स्वर्ग्यः। एकस्थोऽभ्रातृव्यो यो वानुवृतः पलाशैरा मूलात् सोऽनग्नः स पशव्यस्तं पशुकामः कुर्वीत। (कौ० ब्रा० १०।२)

यूपस्य काष्ठविशेषस्त्रिविधः। एको यूप्यो यूपार्हः। एको द्रव्यो द्रव्यवान्। अर्शआदिभ्योऽच्। एको गर्त्यो गर्तक्षेपार्हः। अवाचीनवकलो नीचाग्रांशः। प्रसव्याः प्रदक्षिणाः। आदित्यस्यान्वावृत्ता ऊर्ध्वीभूत्वा कुण्डलीभूताः। पशव्यः पशुबन्धनयोग्यः। (विनायकः)।

अयज्ञिया वै पत्न्यो बहिर्वेदि हि ताः। ···संस्थितेषु पत्नीसंयाजेष्विति त्वेव स्थितम्। (कौ० ब्रा० २७।४)

···बहिर्वेदि हि ताः। बहिर्वेदि गार्हपत्याग्नौ हि ता विहिताः। (विनायकः)।

गार्हपत्यभाजो वै पत्न्य आहवनीयभाग्यजमानः! (कौ० ब्रा० ३।९)

अपक्षयभाजो वै पितरः। तस्मादपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति।
(कौ० ब्रा० ५।६)

"यथा मासापक्षयेऽमावास्यायां श्राद्धम्। पक्षापक्षये कृष्णपक्षे श्राद्धानि। सांवत्सरिकापरपक्षश्राद्धान्यपि दिनापक्षये। एवं पितरोऽपक्षयभाजो भवन्ति।" (विनायकः)।

दक्षिणासंस्थो वै पितृयज्ञः। (कौ० ब्रा० ५।७)

धाम वै देवा यज्ञस्यायजन्त (? आभजन्त), पाथः पितरः।
(कौ० ब्रा० १०।६)

उदिते होतव्या३मनुदित इति मीमांसन्ते। स य उदिते जुहोति प्रवसत एवैतन्महते देवायातिथ्यं करोति। अथ योऽनुदिते जुहोति संनिहितायैवैतन्महते देवायातिथ्यं करोति। तस्मादनुदिते होतव्यम्।
(कौ० ब्रा० २।९)

प्रवसत इति । उदित आदित्यः प्रवसन् भवति । आतिथ्यं त्वागच्छते युक्तम् । (विनायकः) ।

तदु ह स्माह कौषीतकिः । सायमस्तमिते पुरा तमसस्तस्मिन्काले जुहुयात् । स देवयानः केतुः । तमेवारभ्य स्वस्ति स्वर्गं लोकं समश्नुते । प्रातः पुरोदयादपहते तमसि तस्मिन्काले जुहुयात् । स देवयानः केतुः । तमेवारभ्य स्वस्ति स्वर्गं लोकं समश्नुते । अथो योऽतोऽन्यथाग्निहोत्रं जुहोति श्यामशबलौ हास्याग्निहोत्रं विखिदतः । अहर्वै शबलः । रात्रिः श्यामः । स यो महारात्रे जुहोति श्यामो हास्याग्निहोत्रं विखिदति । अथ यो महाह्ने जुहोति शबलो हास्याग्निहोत्रं विखिदति । (कौ० ब्रा० २।९)

केतुरभिज्ञानरूपः । विखिदतोऽवसादयतः ।

सा होवाच सन्धौ जुहुयात् । समुद्रो ह वा एष सर्वहरो यदहोरात्रे । तस्य हैते गाधे तीर्थे यत्संध्ये । तद्यथा गाधाभ्यां तीर्थाभ्यां समुद्रमतीयात्तादृक् तद् यत्संधौ जुहोति । अथो देवसेना ह वा एषाध्वगा हनिष्यन्ती यदहोरात्रे । तस्य हैते पक्षसी यत्सन्ध्ये । तद्यथा पक्षाभ्यां क्षिप्रमध्वानमन्वियात्तादृक् तद् यत्संधौ जुहोति । अथो मृत्योर्ह वा एतौ व्राजबाहू यदहोरात्रे । तद्यथा व्राजबाहुभ्यां परिजिग्रहीष्य(? ष)न्नन्तरेणातिमुच्येत तादृक् तद्यत्संधौ जुहोति । (कौ० ब्रा० २।९

सा काचिद्गन्धर्वगृहीता कुमारी । व्राजबाहू प्रसरन्तौ बाहू ।

स वा एषोऽग्निरुद्यत्यादित्य आत्मानं जुहोति । अथास्तं यन्नादित्यः सायेऽग्नावात्मानं जुहोति । रात्रिरेवाहन् जुहोति । अहो रात्र्याम् । प्राण एवापाने जुहोति । अपानः प्राणे । तानि वा एतानि षड् जुह्वति अन्योन्य आत्मानम् । यो ह वा एतानि षड् जुह्वति वेद, अजुह्वत एवास्य हुतं भवति । जुह्वत एवास्य द्विर्हुतं भवति य एवं वेद । (कौ० ब्रा० २।८)

अन्योन्य इति सप्तमी (विनायकः) । अत्र "अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे" (गीता ४।२९) इत्येतद् गीतावचनमनुसन्धेयम् ।

न ह वै ता आहुतयो देवान् गच्छन्ति या अवषट्कृता वास्वाहाकृता वा भवन्ति । (कौ० ब्रा० १२।४)

तानि वै पञ्च हवींषि भवन्ति दधि धानाः सक्तवः पुरोडाशः पयस्येति । (कौ० ब्रा० १३।२)

एतद्वै मित्रावरुणयोः स्वं हविर्यत्पयस्या । (कौ० ब्रा० १८।१२)

अथ वै पशुमालभ्यमानं पुरोडाशो निरुप्यते । मेधो वा एष पशूनां यत्पुरोडाशः । समेधमेवैनं तद् यज्ञियं करोति । (कौ० ब्रा० १०।५)

ततिर्वै यज्ञस्य पुरोडाशः । (कौ० ब्रा० १०।५)

अर्धं ह वै यज्ञस्याज्यम् । अर्धं हविः । (कौ० ब्रा० ३।४)

आज्यहविषो देवताः । पयोव्रतो यजमानः । तत्सलोम ।

(कौ० ब्रा० ८।९)

सलोम । योग्यतायामव्ययीभावः । अनुरूपमित्यर्थः ।

उपांशु घृतस्य यजति । रेतःसिक्तिर्वै घृतमुपांशु वै रेतः सिच्यते । अथ यदुच्चैः सौम्यस्य यजति चन्द्रमा वै सोमो निरुक्त उ वै चन्द्रमाः ।

(कौ० ब्रा० १६।५)

रेतःसिक्तिर्वै घृतम् । सारतरत्वात् । सौम्यस्य । सोम इन्दुः सोमद्रव्यस्याधिष्ठातृदेवतात्र यागे देवता च । तेन सौम्यः सोमद्रव्यम्, तस्येत्यर्थः । निरुक्तो विश्वविदितः ।

एताभ्यां वै यज्ञस्तायते यद् घृतेन च सोमेन च ।

(कौ० ब्रा० १६।५)

एते सोमांशवः—प्रत्नोऽशुः, यमेतमभिषुण्वन्ति । तृप्तोऽशुः, आपः । रसोऽशुः, व्रीहिः । वृषोऽशुः, यवः । शुक्रोऽशुः, पयः । जीवोऽशुः, पशुः । अमृतोऽशुः, हिरण्यम् । ऋगंशुः । यजुरंशुः । सामांशुः । इत्येते वा उ दश सोमांशवः । यदा वा एते सर्वे संगच्छन्तेऽथ सोमोऽथ सुतः । (कौ० ब्रा० १३।४)

एते सोमस्यांशवः पूर्णतासंपादकत्वेन । प्रत्नोऽशुर्मुख्यः सोम एव । आपः, याभिः सोमरसः संपाद्यते । व्रीहिः, यवः । उभयत्र जातावेकवचनम् । स्वेषु स्थानेषूपयुज्यमानत्वादंशव एते ।

अन्नं वा इळा ।.........पशवो वा इळा । (कौ० ब्रा० ३।७)

पशवो वा इळा । (कौ० ब्रा० ५।७)

पशवो वै धानाः । (कौ० ब्रा० १८।६)

पितृदेवत्य इव वै पशुरालभ्यमानो भवति । (कौ० ब्रा० १०।४)

तद्यथा ह वा अस्मिंल्लोके मनुष्याः पशूनश्नन्ति यथैभिर्भुञ्जते, एवमेवामुष्मिंल्लोके पशवो मनुष्यानश्नन्ति, एवमेभिर्भुञ्जते। स एनानिह प्रातरनुवाकेनावरुन्धे। तमिहावरुद्धा अमुष्मिंल्लोके नाश्नन्ति, नैनेन प्रतिभुञ्जते। यथैवैनानस्मिंल्लोकेऽश्नाति यथैभिर्भुङ्क्ते, एवमेवैनानमुष्मिंल्लोकेऽश्नाति, एवमेभिर्भुङ्क्ते। (कौ० ब्रा० ११।३)

यथैभिर्भुञ्जते। क्रयविक्रयाद्युपायैर्भोगान् संपादयन्ति। स यजमानः (होता वा)। अवरुन्धे विरुद्धसंबन्धरहितान् करोति।

त्रयोदश वै पशोरवदानानि। (कौ० ब्रा० १०।६)

सर्वा ह वै देवताः पशुमालभ्यमानमुपसंगच्छन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति। तासां सर्वासां पशावेव मनांस्योतानि भवन्ति। (कौ० ब्रा० १०।६)

सोम एवैष प्रत्यक्षं यत्पशुः। उदकपेयमिव हि स्याद्यदेष नालभ्येत। सवनान्येतेन तीव्रीकरोति। (कौ० ब्रा० १२।६)

अपापो ह वै देवानां शमिता। (कौ० ब्रा० १०।४)

ब्रह्मणैव तद्देवेभ्यो हविः प्रयच्छति। (कौ० ब्रा० ३।५)

एतद्वा आर्धुकं कर्म यद् रूपसमृद्धम्। कौ० ब्रा० २०।२)

आर्धुकम्। साफल्यसम्पादकम्। ऋधेर्धातोरुकञ्।

तद्यथा ह वा अन एवं यज्ञः प्रतिमया, यथा धान्यमेवं प्रातरनुवाकः, यथा पात्राण्येवमुक्थानि। स योऽल्पकमन्वाह यथाल्पधान्ये पात्राणि समृच्छेरन्नेवं तस्योक्थानि समृच्छन्ते। उक्थानामनु समरमीश्वरो यजमानं भ्रेषोऽन्वेतोः। तस्माद्बह्वय एवानुब्रूयात्। उक्थानि तत्परिबृंहति। या यज्ञस्य समृद्धस्याशीः सा मे समृध्यतामिति या वै यज्ञस्य समृद्धस्याशीः सा यजमानस्य (कौ० ब्रा० ११।८)

अनः शकटम्। स होता। अल्पकं प्रातरनुवाकम्। समृच्छेरन् रिक्तानि संपद्येरन्। समरं रिक्तत्वम्। भ्रेषो भ्रंशः। अन्वेतोरन्वेतुम्। अनुगन्तुम्। ईश्वरः समर्थः। बह्वय ऋचः। परिबृंहति समृद्धानि संपादयति। मे मम होतुः।

तद्वै कर्म समृद्धं यत्प्रथमेनाभिव्याह्रियते। (कौ० ब्रा० ८।८)

प्रथमेन तृचेनेति प्रसङ्गः। अथवा, यत्प्रथमेनाभिव्याह्रियते। यस्मै प्राथम्यं प्रमुखता वा प्रदीयत इति भावः।

यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम्, यज्ञस्यैव समृद्ध्यै। (कौ० ब्रा० १।१)

अभिरूपता युक्तरूपता । (विनायकः) ।

यद्वै यज्ञस्यातिरिच्यते भ्रातृव्यस्ते यजमानस्य प्रत्युद्यमी भवति । (कौ० ब्रा० १८।१)

प्रत्युद्यमी । प्रतिकूलोद्यमवान् । अतिरिच्यते । आवश्यकतामभिरिच्य क्रियते । ततश्च व्यर्थं शक्तिक्षयः शत्रोर्लाभाय कल्पत इति तात्पर्यम् ।

परिमितफलानि वा एतानि कर्माणि येषु परिमितो मन्त्रगणः प्रयुज्यते । अथापरिमितफलानि येष्वपरिमितो मन्त्रगणः प्रयुज्ते । (कौ० ब्रा० २६।३)

त्रयो वै यज्ञे कामा यः संपन्ने यो न्युने योऽतिरिक्ते । यद्वै यज्ञस्य संपन्नं तत्स्वर्ग्यम्, यन्न्यूनं तदन्नाद्यम्, यदतिरिक्तं तत्प्रजात्यै । तदत्रैव यजमानः सर्वान् कामानाप्नोति । (कौ० ब्रा० ११।६)

स्वर्ग्यम् । स्वर्गशब्देन पूर्णानि फलानि लक्ष्यन्ते । पूर्णं फलमित्यर्थः । अन्नाद्यं तदपेक्षया न्यूनम्, कर्षणादिप्रयत्नक्लेशसाध्यत्वात्तस्य । प्रजात्यै प्रजायै इत्यर्थः । प्रजायां सुखं दुःखं च भवतः अतो दुःखाक्रान्तं तत्फलम् । अत्रैव यज्ञकर्मण्येव ।

अथ खलु श्रद्धैव सकृदिष्टस्याक्षितिः । स यः श्रद्दधानो यजते तस्येष्टं न क्षीयते । स यो मय्यक्षितिरिति विद्वान्यजते तस्येष्टं न क्षीयते । (कौ० ब्रा० ७।४)

प्रजापतिर्वै मनः । यज्ञ उ वै प्रजापतिः । स्वयं वै तद्यज्ञो यज्ञस्य जुषते यन्मनो मनसः । (कौ० ब्रा १०।१)

यज्ञस्य जुषते । यज्ञे प्रीतिं भजते । आत्मनस्तुष्टिरेव यज्ञसंपत्तेर्मुख्यं स्वरूपमिति भावः ।

आत्मदक्षिणं वै सत्रम् । तस्मादहरहर्जपेयुः—इदमहं मां कल्याण्यै कीर्त्यै स्वर्गाय लोकायामृतत्वाय दक्षिणां नयानीति । आत्मानमेवैतत् कल्याण्यै कीर्त्यै स्वर्गाय लोकायामृतत्वाय दक्षिणां नयन्ति । (कौ० ब्रा १५।१)

आत्मदक्षिणम् । आत्मैव दक्षिणा यस्मिंस्तत् ।

सर्वेण ह वा एष आत्मना सर्वेण मनसा यज्ञं संभरते यो यजते । तस्य रिरिचान इव वा एतस्यात्मा भवति । तमस्यैताभिराप्रीभिराप्रीणाति । तद् यदाप्रीणाति (होता) तस्मादाप्रियो नाम । (कौ० ब्रा० १०।३)

संभरते पुष्णाति । रिरिचान इव । रिक्त इव । यज्ञे आत्मनो मनसश्च यो व्ययस्तस्य पूर्त्तिरेव 'आप्री' संज्ञाकानामृचां प्रयोजनमिति भावः ।

अथो आत्मानमेवैतन्निष्क्रीणाति यद्दक्षिणा नीयन्ते । अथो दक्षिणाभिर्वै यज्ञं दक्षयति । तद् यद् दक्षिणाभिर्यज्ञं दक्षयति तस्माद् दक्षिणा नाम । (कौ० ब्रा० १५।१)

दक्षयति सामर्थ्योपेतं करोति ।

**शरीराणि वा एतयेष्ट्या दीक्षन्ते । या वा इमाः पुरुषे देवता यस्यैता दीक्षन्ते स दीक्षित इति ह स्माह । अनुमन्त्रयेत "मनो मे मनसा दीक्षताम्" इति प्रथमाम्, "वाङ् मे वाचा दीक्षताम्" इति द्वितीयाम्, "प्राणो मे प्राणेन दीक्षताम्" इति तृतीयाम् । मध्ये प्राणमाह मध्ये ह्ययं प्राणः । "चक्षुर्मे चक्षुषा दीक्षताम्" इति चतुर्थीम्, "श्रोत्रं मे श्रोत्रेण दीक्षताम्" इति पञ्चमीम् । दीक्षयत्यु हैवैता याः पुरुषे देवताः ।
(कौ० ब्रा० ७।४)**

अथो दक्षिणाभिर्वै यज्ञं दक्षयति । (कौ० ब्रा० १५।१)

दक्षयति समर्धयति । परैः कृतं कर्म परकीयं स्याद् यदि दक्षिणा न दीयते ।

एतम्वेवात्मानं दीक्षमाणोऽभि दीक्षते य एष तपति । (कौ० ब्रा० ७।४)
…तिसृधन्वं दक्षिणा । तत् स्वस्त्ययनस्य रूपम् । (कौ० ब्रा० ४।२)

तिसृधन्वमिति । तिसृभिरिषुभिरुपलक्षितं धनुः…… । समासे विभक्तेर्लुकि तिसृभावश्छान्दसः । (विनायकः)

स्वपितीव वा एतस्याग्निर्योऽग्निमुद्वासयते । (कौ० ब्रा० १।४)

उद्वासयते उत्सृजति ।

(ग) ऋत्विजां प्रशंसा

आत्मा वै यज्ञस्य होता । (कौ० ब्रा० ९।६)

एष ह वै दैव आत्मा यजमानस्य यमृत्विजः संस्कुर्वन्ति…… । अत्र हि जायते । (कौ० ब्रा० ३।८)

दैवो देवसंबन्धी । यम् आत्मानम् । अत्र यज्ञे । जायते । यजमान इति शेषः ।

द्वे वै यज्ञस्य वर्तनी । वाचान्या संस्क्रियते मनसान्या । सा या

वाचा संस्क्रियते तामन्य ऋत्विजः संस्कुर्वन्ति। अथ या मनसा तां ब्रह्मा। (कौ० ब्रा० ६।११)

वर्तनी सरण्यौ।

नन्दति ह वै यज्ञो विदुषागच्छता यन्मे समृद्धं भविष्यत्ययं मे तत्समर्धयिष्यतीति। कौ० ब्रा० २७।१)

ब्रह्मणि वै यज्ञः प्रतिष्ठितः। यद्वै यज्ञस्य स्खलितं वोल्बणं वा भवति ब्रह्मण एव तत्प्राहुः। तत्स त्रय्या विद्यया भिषज्यति। (कौ० ब्रा० ६।१२)

स्खलितं न्यूनम्। उल्बणमधिकम्।

योऽनूचानः श्रोत्रियः···आत्मा वै स यज्ञस्य। (कौ० ब्रा० ८।३)

(घ) ऋत्विजां कर्तव्यम्

यदि कश्चित्प्रमत्त उपहन्याद्यस्तदधीयात्स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्यायमधीयीत, अपि वा गृहपतिर्वर्त्विजां वैकः पर्यवसर्पेत्स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्यायं शंसेत्। यदि तथा न मन्यते संप्रत्येव विब्रूयात्। (कौ० ब्रा० २७।१)

उपहन्यात्। वेदोच्चारणे स्खलनं कुर्यात्। अधीयात्। अवगच्छेदित्यर्थः। तं देशं पार्श्वतः। तस्य देशस्य पार्श्वे भूत्वेत्यर्थः। न मन्यते नावबुध्येत स्खलेदेव। संप्रति तदानीमेव। विब्रूयात्। परुषवचनेन वारयेत्।

(इति ह स्माह कौषीतकिः) यद्धि होतारो यज्ञस्य किञ्चिदुल्बणमबुध्यमानाः कुर्वन्ति सर्वं तदग्निर्दैवो होतानुल्बणं करोति। तदेतदृचाभ्युदितम्—

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः।
अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन् यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति॥
(ऋ० १०।२।५) इति। (कौ० ब्रा० २६।५-६)

स्थाणु वर्च्छति गर्तं वा पतति धीयते वा प्र वा मीयत इति ह स्माह यद्यतिक्रान्तमुल्बणं सदस्यो बोधयेत। कृतस्यानावृत्तिरिति ह स्माहारुणिः···। अंहो वा एतद्यज्ञस्य यद्यतिक्रान्तमुल्बणं सदस्यो बोधयेतेति। तस्मान्नातिक्रान्तमुल्बणं सदस्यो बोधयेतेति ह स्माह पैङ्ग्यः।

(कौ० ब्रा० २६।४)

(८) देवानां सामान्येन, तत्तद्देवानां पितृणां गन्धर्वाणां रक्षसां देवासुराणां स्वर्गादिलोकानां च वर्णनम्

ऐतरेयाद्यन्यब्राह्मणेष्विव प्राधान्येन यज्ञस्वरूपादिप्रतिपादनपरेऽत्र ब्राह्मणेऽपि देवानां सामान्येन, अग्न्यादितत्तद्देवविशेषाणां पितृणां गन्धर्वाणाम्, प्रसङ्गेनासुराणां रक्षसां च वर्णनं स्वभावत एव समुपलभ्यते। तत्र देवानां सामान्येन वर्णने तेषां त्रयस्त्रिंशत्त्वम्, सत्यहुतस्यैवाहुतिं देवाः प्रतिगृह्णन्ति, तेऽपि नमस्कारमपेक्षन्ते, सत्यमया उ देवाः—इत्याद्यर्थजातं यत्र तत्र प्रतिपाद्यते।

तत्तद्देवानां वर्णनेऽपि बहवोऽर्था सुचारु चर्चिताः। तद्यथा अग्निर्वै देवानां मुखम्, अग्निर्वै पथिकृत्, अग्निर्वै देवानामवरार्ध्यो विष्णुः परार्ध्यः, आपो वै सर्वा देवताः, इन्द्रो वै मृधां विहन्ता, न वा इन्द्रादन्यदुत्तरमस्ति, ब्रह्मक्षत्रे वा इन्द्राग्नी, अनिरुक्तोऽपरिमितश्च वै प्रजापतिः, प्रजापतेः प्रत्यक्षं द्वादश तन्वः, मरुतो वै देवविशः, घोरो वै रुद्रः, अष्टनामाष्टधा विहितो महान् देवः। एवमेवोपरिनिर्दिष्टेष्वन्यविषयेष्वपि नानाविधा विचित्रा विचारा नूनं विदुषां चित्ताकर्षकाः प्रकटीकृता दृश्यन्ते।

(क) देवानां सामान्येन वर्णनम्

तिस्रो वै देवानां मनोताः। अग्निर्वै देवानां मनोता तस्मिन्ह्येषां मनांस्योतानि भवन्ति। अथो वाग्वै देवानां मनोता तस्यां ह्येषां मनांस्योतानि भवन्ति। अथो गौर्वै देवानां मनोता तस्यां ह्येषां मनांस्योतानि भवन्ति। अग्निः सर्वा मनोता अग्नौ मनोताः संगच्छन्ते।
(कौ० ब्रा० १०।६)

त्रयस्त्रिंशद्वै सर्वा देवताः (कौ० ब्रा० ८।६)

त्रयस्त्रिंशद्वै सर्वे देवाः। (कौ० ब्रा० १०।३)

त्रयस्त्रिंशद्वै सोमपा देवता याः सोमाहुतीरन्वायत्ताः—अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रो द्वात्रिंशः प्रजापतिस्त्रयस्त्रिंशः। त्रयस्त्रिंशत्पशुभाजनाः। (कौ० ब्रा० १२।६)

देवाः सत्यहुतस्याहुतिं प्रतिगृह्णन्ति। (कौ० ब्रा० २।८)

सत्यहुतस्य। सत्येन हुतस्य द्रव्यस्य।

न ह वा अनार्षेयस्य देवा हविरश्नन्ति। (कौ० ब्रा० ३।२)

अनार्षेयस्य यजमानस्य।

नहि नमस्कारमति देवाः । (कौ० ब्रा २।१)

देवा अपि नहि नमस्कारं प्रत्युदासीना भवन्तीति भावः । तेऽपि नमस्कारमपेक्षन्ते, तेन प्रभाविता भवन्तीति यावत् ।

प्रीत्वैव तद्देवेष्वन्ततोऽर्थं वदते । कौ० ब्रा ३।९)

स्तुतिभिः प्रीतिं जनयित्वा ततोऽर्थं वदत इत्यर्थः ।

यद्ध वा अदुष्टं तद्देवानां हविः, न वै ते दुष्टं हविरदन्ति । (कौ० ब्रा० १०।४)

सत्यमया उ देवाः । (कौ ब्रा० २।८)

(ख) तत्तद्देवानां वर्णनम्

१. अग्निः

अग्निं वा आत्मानं दीक्षमाणोऽभिदीक्षते । (कौ० ब्रा० ७।३)

दीक्षमाणस्यात्मा ह्यग्निरिव भवतीत्यर्थः ।

अग्निर्वै कामो देवानामीश्वरः । (कौ० ब्रा० १९।२)

अग्निर्वै दाता । स एवास्मै यज्ञं ददाति । (कौ० ब्रा० ४।२)

अस्मै यजमानाय ।

अग्निर्वै देवानां मुखम् । (कौ० ब्रा० ३।६)

अग्निर्वै पथिकृत् । स एवैनं पुनर्यज्ञपथमपिपाथयति । (कौ० ब्रा० ४।३)

एनं यजमानम् । अपिपाथयति । अभिपाथयतीति पाठान्तरम् । उभयत्र प्रापयतीत्यर्थः ।

अग्निर्वै भरतः स वै देवेभ्यो हव्यं भरति । (कौ० ब्रा० ३।२)

अग्निर्वै स्विष्टकृत् । (कौ० ब्रा० १०।५)

गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दाः । (कौ० ब्रा० १।१)

देवरथो वा अग्नयः । देवरथेन स्वर्गं लोकमेति । सुकृतां यत्र लोकः । (कौ० ब्रा० ५।१०)

ब्रह्म वा अग्निः । (कौ० ब्रा० १२।८)

२. अश्विनौ

अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । (कौ० ब्रा० १८।१)

३. अग्निरादित्यश्च

अथैते बलिष्ठे अरिष्टे अनार्त्ते देवते । (कौ० ब्रा० ११।४)

एते देवते अग्निरादित्यश्च । अरिष्टे अन्येनाहिंसिते । अनार्त्ते अदीने ।

४. अग्निर्विष्णुश्च

अग्निर्वै देवानामवरार्ध्यो विष्णुः परार्ध्यः । (कौ० ब्रा० ७।१)

अवरार्ध्यः । अवरार्धे पूर्वार्धे मुख्यः । परार्ध्यः । परार्धे द्वितीयार्धे मुख्यः ।

अग्नाविष्णू वै देवानामन्तभाजौ । (कौ ० ब्रा० १६।८)

५. अदितिः

इयं वा अदितिः (कौ० ब्रा० ७।६)

इयं पृथिवी ।

प्रतिष्ठा वा अदितिः । (कौ० ब्रा० १।५)

६. आपः

आपो वै सर्वा देवताः । (कौ० ब्रा० ११।४)

७. इन्द्रः

इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः । (कौ० ब्रा० ६।१४)

इन्द्रो वै प्रदाता । स एवास्मै यज्ञं प्रयच्छति ।
(कौ० ब्रा० ४।२)

अस्मै यजमानाय ।

इन्द्रो वै मृधां विहन्ता । (कौ० ब्रा० ४।१)

मृधां कलहानाम् । (विनायकः) ।

इन्द्रो वै वृत्रहा । स एवैनं पुनर्यज्ञपथमपिपाथयति ।
(कौ० ब्रा० ४।३)

वृत्रहा । मार्गरोधी वृत्रः, तस्य हन्ता । एनं यजमानम् । अपिपाथयति प्रवर्तयति ।

न वा इन्द्रादन्यदुत्तरमस्ति । (कौ० ब्रा० १७।४)

उत्तरमुत्कृष्टम् ।

मध्यस्थो वा इन्द्रः । (कौ० ब्रा० ५।४)

मध्यस्थः । उपर्यधश्चेन्द्रलोकादितरेषां लोकानां सत्त्वादिति विनायकः ।

सर्वं वा इन्द्रेण जिगीषितम् । (कौ ब्रा० २३।४)

यत्र ह तद्भवः प्रजापतेः प्रेमाणं प्रापुस्तदेनानिन्द्रः सोमपीथेऽन्वाभेजे। (कौ० ब्रा० १६।१)

८. इन्द्राग्नी

इन्द्राग्नी वै देवानां मुखम्। (कौ० ब्रा० ४।१४)

देवानां मुखम्। देवतानां स्वामित्वेन मुखत्वेन प्रथमत्वात्। विनायकः)।

इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः। (कौ० ब्रा० १२।६)

प्रतिष्ठे वा इन्द्राग्नी। (कौ० ब्रा० ३।६)

वै निश्चितम्। द्वयोर्भूःस्वर्गयोर्लोकयोः प्रतिष्ठे प्रधाने इन्द्राग्नी। (विनायकः)।

ब्रह्मक्षत्रे वा इन्द्राग्नी। (कौ० ब्रा० १२।८)

९. पूषा

असौ वै पूषा योऽसौ तपति। (कौ० ब्रा० ५।२)

तस्मादाहुरदन्तकः पूषा···इति। (कौ० ब्रा० ६।१३)

१०. प्रजापतिः

अथो प्रजापतिर्वै विश्वजित्। सर्वं वै प्रजापतिर्विश्वजित्।
(कौ० ब्रा० २५।१२)

अनिरुक्त उ वै प्रजापतिः। (कौ० ब्रा० २३।२)

अपरिमित उ वै प्रजापतिः कस्तं मातुमर्हेत्।
(कौ० ब्रा० ११।७)

एक उ वै प्रजापतिः। (कौ० ब्रा० २९।७)

को वै प्रजापतिः। (कौ० ब्रा० २४।५)

सर्वं प्रातरनुवाकस्तत्सर्वेण सर्वमाप्नोति य एवं वेद। तदु ह स्माह कौषीतकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाकः। अपरिमित उ वै प्रजापतिः। कस्तं मातुमर्हेदित्येषा हैव स्थितिः। (कौ० ब्रा० ११।७)

प्रजापतिः प्रजातिकामस्तपोऽतप्यत। तस्मात्तप्तात् पञ्चाजायन्ताग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा उषाः पञ्चमी। (कौ० ब्रा० ६।१)

प्रजापतिर्वै कः···। अथो सुखस्यैवैतन्नामधेयं कमिति।
(कौ० ब्रा० ५।४)

प्रजापतिर्वै वसिष्ठः। प्रजापतावेव तत्सर्वान् कामान् ऋध्नुवन्ति।
(कौ० ब्रा० २५।२)

प्रजापतिर्वै वसिष्ठः। स तन्ता यज्ञस्य। स पुनस्ततावयातयामा भवति। प्रजापतावेव तत्सर्वान् कामानृध्नुवन्ति। (कौ० ब्रा० २६।१५)

तन्ता। तनोतेस्तृचि छान्दस इडभावः।…अयातयामा। यातेर्मनिन्प्रत्ययान्तस्य रूपं यातयामेति। ततो नञ्समासः। (विनायकः)।

प्रजापतेः प्रत्यक्षं तन्वः…। अन्नादी चान्नपत्नी च। इयं वा अन्नाद्यसावन्नपत्नी। भद्रा च कल्याणी च। भद्रा तत्सोमः कल्याणी तत्पशवः। अनिलया चापभया च। अनिलया तद्वायुः। न ह्येष इलयति। अपभया तन्मृत्युः। न ह्येष बिभेति। अनाप्ता चानाप्या च। इयं वै पृथिव्यनाप्तासौ द्यौरनाप्या। अनाधृष्टा चानाधृष्या च। अयं वा अग्निरनाधृष्टोऽसावादित्योऽनाधृष्यः। अपूर्वा चाभ्रातृव्या च। अपूर्वा तन्मनोऽभ्रातृव्या तत्संवत्सरः। (कौ० ब्रा० २७।४-५)

इयं कर्मभूमिः। असावन्तरिक्षमन्नपत्नी। तदिति सामान्येन नपुंसकनिर्देशः। पदसंस्कारपक्षे विशेष्यपदार्थलिङ्गानवेक्षणेन नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते। इयं वै पृथिवी कर्मभूम्यन्या दिव्यभूमिरनाप्ता। असौ द्यौः स्वर्गलोकोऽनाप्या। (विनायकः)

सप्तदशो वै प्रजापतिः। (कौ० ब्रा० ८।२)

षोडशकलस्य सर्वस्यास्याधिपतिः सप्तदशः प्रजापतिः। (विनायकः)।

स वै पुरुषः प्रजापतिः पूर्वोऽस्य सर्वस्य। (कौ० ब्रा० २३।४)

११. बृहस्पतिः

बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा। (कौ० ब्रा० ६। १३)
ब्रह्म वै बृहस्पतिः। (कौ० ब्रा० ७।१०)

१२. ब्रह्मणस्पतिः

ब्रह्म वै ब्रह्मणस्पतिः। (कौ० ब्रा० ८।५)

१३. भगः

तस्मादाहुरन्धो भग इति। (कौ० ब्रा० ६।१३)

१४. मरुतः

इन्द्रस्य वै मरुतः। ऐन्द्रं पयः। (कौ० ब्रा० ५।४)
इन्द्रस्य वै मरुतः क्रीडिनः। (कौ० ब्रा० ५।५)

मरुतो ह वै देवविशोऽन्तरिक्षभाजना ईश्वरा यजमानस्य स्वर्गं लोकं यतो यज्ञवैशसं कर्तोः। (कौ० ब्रा० ७।८)

वैशसं विशसनम्। कर्तोः कर्तुम्। "ईश्वरे तोसुन्कसुनौ" [अष्टा० ३।४।१३] इति तुमर्थे तोसुनप्रत्ययः।

१५. रुद्रः

अथो रुद्रो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च देवानाम्। (कौ० ब्रा० २५।१३)
अन्तभाग्वा एषः। तस्मादेनमन्ततो यजति। (कौ० ब्रा० ३।६)

एष रुद्रः।

एतत्पूगो वै रुद्रः। (कौ० ब्रा० १६।७)

एतच्छब्देन मरुतः परामृश्यन्ते। मरुतो वै रुद्रस्य गणनाथस्य स्वसंबन्धी गण इत्यर्थः।

घोरो वै रुद्रः। (कौ० ब्रा० १६।७)
रुद्रो ह वा एष देवानामशान्तः संचितो भवति। (कौ० ब्रा० १९।४)

एषोऽग्निः।

१६. अष्टनामा महान् देवः

(१) भव आपः।...(२) शर्वोऽग्निः।...(३) पशुपतिर्वायुः।...(४) उग्रो देव ओषधयो वनस्पतयः।...(५) महान्देव आदित्यः।...(६) रुद्रश्चन्द्रमाः।...(७) ईशानोऽन्नम्।...(८) अशनिरिन्द्रः।...स एषोऽष्टनामाष्टधा विहितो महान्देवः। (कौ० ब्रा० ६।२-९)

अस्मिन्नेव प्रकरणे प्रजापतेरग्निवाय्वादित्यचन्द्रमसामुषसश्चोत्पत्तिः, उषोदर्शनाच्चैतेषां चतुर्णां रेतसो हिरण्मये चमसे ग्रहणम्, ततश्च सहस्राक्षस्य समुत्थानमपि द्रष्टव्यम्। तस्यैव सहस्राक्षस्योपरि निर्दिष्टानि अष्टौ नामानि। तान्येवाष्टौ मूर्तय इत्युच्यन्ते महादेवस्य। तथा हि—"प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः" इति अभिज्ञानशाकुन्तले।

१७. वरुणः

इन्द्र उ वै वरुणः। स उ वै पयोभाजनः। (कौ० ब्रा० ५।४)

इन्द्र उ वै वरुणः। राजशब्देन व्यवहारेण देवतानां प्रभुत्वादिति विनायकः।

श्रीर्वै वरुणः। (कौ० ब्रा० १८।९)

१८ विश्वकर्मा

असौ वै विश्वकर्मा योऽसौ तपति। (कौ० ब्रा० ५।५)

१९. विश्वे देवाः

एते वै सर्वे देवा यद्विश्वे देवाः। (कौ० ब्रा० ४।१४)

२०. वैश्वानरः

असौ वै वैश्वानरो योऽसौ तपति । (कौ० ब्रा० ४।३)

२१. सूर्यः

असौ वै सूर्यो योऽसौ तपति । (कौ० ब्रा० ५।८)

असावेव गृहपतिर्योऽसौ तपति । एष हि गृहाणां पतिः । तस्यर्तव एव गृहाः, एष पतिः । एष उ देवोऽपहतपाप्मा । (कौ० ब्रा० २७।५)

२२. सविता

असौ वै सविता योऽसौ तपति । (कौ० ब्रा० ७।६)

तस्माद् (सविता) हिरण्यपाणिरिति स्तुतः । (कौ० ब्रा० ६।१३)

२३. सोमः

असुरा वा अस्यां दिशि देवान् समरुन्धन् येयं प्राच्युदीची । त एतस्यां दिशि सन्तः सोमं राज्यायाभ्यषिञ्चन्त । ते सोमेन राज्ञैभ्यो लोकेभ्योऽसुराननुदन्त । तथो एवैतद्यजमानः सोमेनैव राज्ञैभ्यो लोकेभ्यो द्विषतो भ्रातृव्यान् नुदते । (कौ० ब्रा० ७।१०)

येयं प्राच्युदीची । प्राची सती उदीची । ईशानीत्यर्थः ।

असौ वै सोमो राजा विचक्षणश्चन्द्रमाः । तमेतमपरपक्षं देवा अभिषुण्वन्ति । (कौ ब्रा० ४।४)

विचक्षणः । विचष्ट इति विचक्षणः प्रकाशकः । अपरपक्षं समग्रमपरपक्षमिति भावः । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" [अष्टा० २।३।५] इति द्वितीया । अभिषुण्वन्ति । अमृतपानार्थं खण्डयन्ति । एतन्मूला पुराणप्रसिद्धिरपरपक्षे देवैश्चन्द्रामृतं पीयत इति । (विनायकः) ।

असौ वै सोमो राजा विचक्षणश्चन्द्रमाः । स इमं क्रीतमेव प्रविशति । (कौ० ब्रा० ७।१०)

इमं वल्लीसोमम् । प्रविशति । अधिष्ठातृत्वेनाधिष्ठेयात्मा भवति ।

यश उ वै सोमो राजा । (कौ० ब्रा० ९।६)

यशःसाधनत्वाद् यशः ।

सर्वाणि ह वै भूतानि सोमं राजानं प्रणीयमानमनु प्रच्यवन्ते ।
(कौ० ब्रा० ९।५)

२४. सोमः, त्वष्टा, देवानां पत्न्यः, अग्निश्च गृहपतिः

एता ह वै देवता मिथुनानामीशते । (कौ० ब्रा० ३।९)

एता देवताः । सोमस्त्वष्टा देवानां पत्न्योऽग्निश्च गृहपतिः । मिथुनानां पत्नीसंभोगानाम् ।

(अथ सोमं त्वष्टारं देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिमिति यजति ।) एता ह वै देवता मिथुनानामीशते । (कौ० ब्रा० ३।९)

(ग) पितॄणां वर्णनम्

अन्तभाजो वै पितरः । (कौ० ब्रा० १६।८)
दैवा वा एते पितरः । (कौ० ब्रा० ५।६)

दैवा देवकर्मान्तःपातिनः ।

धाम वै देवा यज्ञस्याभजन्त, पाथः पितरः । (कौ० ब्रा० १०।६)

धाम मुख्यमिति विनायकः ।

पराञ्च उ वै पितरः । (कौ० ब्रा० ५।६)

पराञ्चो व्यवहिताः । प्रतीची पराची तस्यां वर्तन्ते । महाहविषां प्रचारात्पराच्यां पितृयज्ञः । (विनायकः) ।

परामु वै परावतं पितरो गताः । (कौ० ब्रा० ५।७)

पितरो वा अतिदूरे तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

सकृदिव वै पितरः । (कौ० ब्रा० ५।६)

सकृदिव वै पितरो वाञ्छन्ति । देवास्त्वावृत्तिं वाञ्छन्ति । (विनायकः) ।

सकृदिव वै पितरः । ···त्रिर्वै देवत्रा । (कौ० ब्रा० १०।४)

देवत्रा । "देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्" (अष्टा० ५।४।५६) इति त्राप्रत्ययः ।

स्विष्टकृतो वै पितरः । (कौ० ब्रा० ५।६)

(घ) गन्धर्वाणां वर्णनम्

गन्धर्वा ह वा इन्द्रस्य सोममप्सु प्रत्यायिता गोपायन्ति। त उ ह स्त्रीकामाः। ते हासु मनांसि कुर्वते। तद्यथा प्रमत्तानां यज्ञमाहरेदेवं तद्……। (कौ० ब्रा० १२।३)

प्रत्यायिता विश्वासिताः।

(ङ) देवासुराणां वर्णनम्

असुरा वा आत्मन्नजुहवुरुद्वातेऽनग्नौ। ते पराभवन्ननग्नौ जुह्वतः। अथ देवा इममेव प्राणमग्निमन्तरादधत। (कौ० ब्रा० ७।३)

स्वर्भानुर्हासुर आदित्यं तमसाविध्यत्। (कौ० ब्रा० २४।३)

(च) रक्षसां वर्णनम्

असृग्भाजनानि ह वै रक्षांसि भवन्ति। (कौ० ब्रा० १०।४)

तद्ध स्म वै पुरा यज्ञमुहो रक्षांसि तीर्थेष्वपो गोपायन्ति। तद्ये के चापोऽच्छ जग्मुस्तत एव तान् सर्वान् जघ्नुः। तत एतत्कवषः सूक्तमपश्यत् पञ्चदशर्चम्—"प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेतु" [ऋग्० १०।३०।१] इति। तदन्वब्रवीत्। तेन यज्ञमुहो रक्षांसि तीर्थेभ्योऽपाहन्।
(कौ० ब्रा० १२।२)

यज्ञं मुह्यन्तीति यज्ञमुहः। तेन अनुवचनेन अपाहन्। स कवषः।

(छ) स्वर्गादिलोकानां वर्णनम्

अस्ति वै चतुर्थो देवलोक आपः। (कौ० ब्रा० १८।२)

पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकापेक्षया चतुर्थो देवलोक आप इत्याख्यको वर्तत इति भावः।

उदङ् हि जीवलोकः। (कौ० ब्रा० १८।१४)

ऋक्संमिता वा इमे लोकाः। अयं लोकः पूर्वोऽर्धर्चोऽसौ लोक उत्तरः। अथ यदर्धर्चावन्तरेण तदिदमन्तरिक्षम्। (कौ० ब्रा० ११।१)

तस्माद्धीमौ लोकौ सह सन्तौ नानेव। (कौ० ब्रा० २।१)

नानेव। पृथगिव।

देवलोको वा इन्द्रः, पितृलोको यमः । (कौ० ब्रा० १६।८)

देवलोको वा आदित्यः पितृलोकः पितरो देवलोकमेव तत्पितृलोकादभ्युत्क्रामन्ति । (कौ० ब्रा० ५।७)

त्रयो वा इमे लोकाः (कौ० ब्रा० १।१)

भूर्भुवःस्वराख्याः । (विनायकः) ।

द्वादशो ह वा अन्तरुष्याः स्वर्गो लोकः । (कौ० ब्रा० ८।९)

द्वादश उ ह—इत्येवं पदच्छेदः । अन्तरुष्या अन्तर्वासाः । यात्रायां विश्रान्तिस्थानानीति यावत् । "स्वर्गं ह वा एते लोकमभिप्रयन्ति य उपसद उपयन्ति" इत्येवमुपसत्प्रसङ्गेन प्रतिपादितस्वर्गविषय एतत्कथनमिति विज्ञेयम् ।

प्रतिष्ठे वै द्यावापृथिवी । (कौ० ब्रा० ३।८)

द्यौश्च पृथिवी च सर्वलोकानां प्रतिष्ठा ।

स्वर्गो वै लोकः स्वरसामः । (कौ० ब्रा० १२।५)

स्वरसामः । स्वरं गीयमानं (?) साम यत्र प्रदेशे स स्वरसामः स्वर्गो लोकः । (विनायकः) ।

(९) अग्न्यादिपदार्थविज्ञानम्

अग्न्यादयो ह्याधिभौतिकदृष्ट्याधिदैविकदृष्ट्या चेत्येवं द्विधा वर्णयितुं शक्यन्ते । आधिदैविकदृष्ट्या तावत्तेषां वर्णनमुपरिष्टान्निर्दिष्टम् । आधिभौतिकदृष्ट्या तु यत्तेषामग्न्यादीनां वर्णनं तदिह प्रदर्श्यते । अस्मिन् हि वर्णनेऽग्न्यादीनां विषये न केवलं केचिदत्युपयोगिनो विचारा एव, किन्तु क्वचित् क्वचिद् गभीरा वैज्ञानिकाः सिद्धान्ता अपि स्पष्टतस्तात्पर्यतो वा प्रतिपाद्यन्त इत्यतीव महत्त्वमस्य प्रकरणस्य ।

अग्निर्वा अन्नानां शमयिता, अग्निर्वै रक्षसामपहन्ता, अग्नेः शिवादिरूपेण विविधतनूनां वर्णनम्, स वा एष आदित्योऽपः प्रविश्य वरुणो भवति, सविता वै प्रसविता, आपोऽन्नम्, भेषजमापः, प्राणोऽग्निः, देवचक्रं वा एतत्परिप्लवं यत्संवत्सरः, वसन्ते वा इदं सर्वं समिध्यते, अहोरात्रे वा अग्नीषोमौ, ऊर्ग्वा अन्नाद्यमुदुम्बरः—इत्यादिवर्णनानामत्युपयोगित्वं नैव युक्तिवादानपेक्षते । तथा हि—

अग्निः

अग्निर्वा अन्नानां शमयिता । (कौ० ब्रा० ६।१४)

जठराग्निरन्नं जरयति ।

अग्निर्वै मृत्युः । (कौ० ब्रा० १३।३)
अग्निर्वै रक्षसामपहन्ता । (कौ० ब्रा० ८।४)
अग्निर्वै वनस्पतिः । स वै देवेभ्यो हविः श्रपयति ।
(कौ० ब्रा० १०।६)

(ते देवाः) तस्याप्सु पवमानामदधुः । वायौ पावकाम् । आदित्ये शुचिम् । अथ यैवास्य शिवा शग्म्या यज्ञिया तनूरासीत् तयेह मनुष्येभ्योऽतपत् । एता वा अग्नेस्तन्वः । (कौ० ब्रा० १।१)

तस्याग्नेः । शिवा सुखकारिणी । शग्म्या सोढुं शक्या । यज्ञिया यज्ञार्हा । (विनायकः) ।

त्रिवृद्वा अग्निः । अङ्गारा अर्चिर्धूम इति । (कौ० ब्रा० २८।५)

त्रिवृत् त्रिरावृत्तः ।

अस्मिन्वै लोक उभये देवमनुष्या आसुः । ते देवाः स्वर्गं लोकं यन्तोऽग्निमूचुस्त्वं नोऽस्य लोकस्याध्यक्ष एधीति । तानग्निरुवाचाथ यद्वोऽहं घोरसंस्पर्शतमोऽस्मि, अनपचायितारो मनुष्याः, कथं वस्तद्भविष्यति यन्मनुष्येष्विति । ते देवा ऊचुस्तस्य वै ते वयं घोरास्तनूर्विनिधास्यामः, अथ यैव ते शिवा शग्म्या यज्ञिया तनूस्तयेह मनुष्येभ्यो भविष्यसीति । तस्याप्सु पवमानामदधुर्वायौ पावकामादित्ये शुचिम्, अथ यैवास्य शिवा शग्म्या यज्ञिया तनूरासीत्तयेह मनुष्येभ्योऽतपत् । एता वा अग्नेस्तन्वः । (कौ० ब्रा० १।१)

अनपचायितारोऽपूजकाः । शग्म्या शक्तिमती साहाय्यकारिणी वा ।

देवासुरा वा एषु लोकेषु संयत्ता आसुः । तेभ्योऽग्निरपाक्रामत् । स ऋतून् प्राविशत् । (कौ० ब्रा० १।२)

द्वयं वा अग्ने रूपं निरुक्तं चानिरुक्तं च । (कौ० ब्रा० १।५)

ब्रह्म वा अग्निः । तद्यदुपवसथेऽग्निं प्रणयन्ति ब्रह्मणैव तद्यजमानस्य पाप्मानमपघ्नन्ति । (कौ० ब्रा० ९।१)

ब्रह्माग्निः, 'आग्नेयो ब्राह्मणः' इति वचनादिति विनायकः ।

ब्रह्म वा अग्निः क्षत्रं सोमः । तद्यदुपवसथेऽग्नीषोमौ प्रणयन्ति ब्रह्मक्षत्राभ्यामेव तद्यजमानस्य पाप्मानमपघ्नन्ति । (कौ० ब्रा० ९।५)

समिद्धमिव वा इममग्निं सायं पर्यासते । (कौ० ब्रा० ८।८)
सर्वं वा इदमग्नेरन्नम् । (कौ० ब्रा० २।१)

आदित्यः

अपराह्णे ह वा एष सर्वाणि भूतानि संपृङ्क्ते। अपि ह वा एनं रशना अतियन्ति। तस्माल्लोहितायन्निवास्तमेति। (कौ० ब्रा० ७।४)

एष आदित्यः।

अमुमेवैतत्सवनैरीप्सन्ति योऽसौ तपति। उद्यन्तं प्रातःसवनेन, मध्ये सन्तं माध्यंदिनेन सवनेन, अस्तं यन्तं तृतीयसवनेन। स वा एषोऽपः प्रविश्य वरुणो भवति। (कौ० ब्रा० १८।९)

अपः प्रविश्य। अस्तानन्तरमित्यर्थः।

एकविंशो वा एष य एष तपति। (कौ० ब्रा० २५।१)

"द्वादश वै मासाः, पञ्चर्तवः, त्रय इमे लोकाः, असावादित्य एकविंशः" इति श्रुतावादित्य एकविंशः। (विनायकभाष्ये)

एतमु ह विशन्तं जगदनु सर्वं विशति। (कौ० ब्रा० ८।७)

एतम्। आदित्यम्।

शतयोजने ह वा एष इतस्तपति। (कौ० ब्रा० ८।३)

एष आदित्यः।

शतयोजने ह वा एष इतस्तपति। अथ यैकशततमी स यजमानलोकः। तमेतमात्मानं यजमानोऽभि संभवति। यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद् ब्रह्म। तदत्रैव यजमानः सर्वासां देवतानां सलोकतां सायुज्यमाप्नोति। (कौ० ब्रा० ८।३)

एष आदित्यः। यजमानलोकः सूर्यादुपरि वर्तते। अत्रैव स्थाने।

समिद्धमिव वा एतदहरमुनादित्येन भवति। (कौ० ब्रा० ८।८)
सविता वै प्रसवानामीशे। (कौ० ब्रा० ५।२)
सविता वै प्रसविता। (कौ० ब्रा० ६।१४)
सवितृप्रसूतं वा इदमन्नमद्यते। (कौ० ब्रा० १२।८)
सवितृप्रसूतस्य ह वै न काचन रिष्टिर्भवति। (कौ० ब्रा० ८।१)

रिष्टिर्हिंसा।

सूर्यः

समुद्राद् ध्येषोऽद्भ्य उदैति। (कौ० ब्रा० २५।१)

एष सूर्यः।

स वै माघस्यामावास्यायामुपवसत्युदङ्ङावर्त्स्यन्…। स षण्मासानुदङ्ङेति।… स षण्मासानुदङ्ङित्वा तिष्ठते दक्षिणावर्त्स्यन्।… स षण्मासान् दक्षिणैति।…स षण्मासान् दक्षिणेत्वा तिष्ठत उदङ्ङावर्त्स्यन्।…तदुतैषापि यज्ञगाथा गीयते—

अहोरात्राणि विदधद् ऊर्णावा इव धीर्यः[1]।
षण्मासो दक्षिणा नित्यः षडुदङ्ङेति सूर्यः॥ इति।

षड् ध्येष उदङ् मासानेति षड् दक्षिणा। तद्वै न तस्मिन् काले दीक्षेरन्। अनागतं सस्यं भवति, दहरकाण्यहानि भवन्ति, संवेपमाना अवभृथादुदायन्ति। तस्मादत्र न दीक्षेरन्। चैत्रस्यामावास्याया एकाह उपरिष्टाद् दीक्षेरन्। आगतं सस्यं भवति, महान्त्यहानि भवन्ति, असंवेपमाना अवभृथादुदायन्ति। तस्मादेतत् स्थितम्।
(कौ० ब्रा० १९।३)

स संवत्सरात्मा सूर्यः। तिष्ठते नाग्रे चरति। प्रकाशने तिष्ठत इत्यात्मनेपदम् (विनायकः)। नित्यः सदावर्ती सन्। मास इति द्वितीयाबहुवचनम्।

"ऊर्णावाः कीटो जूर्यो लाला इव। ऊर्णावा इति क्विबन्तम्। जूरी। ज्या वयोहानौ। या प्रापणे। संपदादिभ्यः क्विबिति कर्मणि क्विप् जूर्य इति। या यन्त इति। जुरश्च याश्चेत्युद्गच्छन्त्यो निर्गच्छन्त्यो लालाः। ता यथा कीटो विदधाति तद्वत्सूर्योऽहोरात्राणि प्रकटयन् संहरंश्च विदधातीत्यर्थः।" (विनायकः)। धीर्य इति पाठे तु धीर्यश्चतुरः। दहरकाणि अल्पानि। तद्वै न तस्मिन्काले दीक्षेरन्निति। तैषस्यामावास्याया एकाह उपरिष्टाद्दीक्षेरन् माघस्य वेति कालद्वयम् (पूर्वम्) उक्तम्। तन्निषेधमाहेति विनायकभाष्ये।

आपः

अद्भिर्हीदं सर्वमनुस्तब्धम्। उभयतो ह्यमुमादित्यमापोऽवस्ताच्चोपरिष्टाच्च। तदेतदृचाभ्युदितम्—"या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः।" (ऋग्० ३।२२।३) (कौ० ब्रा० २४।४-५)

१. जूर्य इति पाठान्तरम्।

आपस्तपोऽतप्यन्त । तास्तपस्तप्त्वा गर्भमदधत । तत एष आदित्योऽजायत षष्ठे मासि ।···स षण्मासानुदङ्ङेति षडावृत्तान् ।··· अन्तरेणो ह वा एतमशनाया च पुनर्मृत्युश्च । (कौ० ब्रा० २५।१)

आवृत्तान् विपरीतान् मासान् दक्षिणत एतीति भावः । एतं सूर्यम् । अन्तरेण विना ।

आपोऽक्षितिर्या इमा एषु लोकेषु याश्चेमा अध्यात्मम् । (कौ० ब्रा० ७।४)

आपोऽन्नम् । (कौ० ब्रा० १२।३)

आपो वा अम्बयः । (कौ० ब्रा० १२।२)

अम्बयो मातरः ।

आपो वै धेनवः । आपो हीदं सर्वं हिन्वन्ति । (कौ० ब्रा० १२।१)

आपो वै मरुतः । अन्नमापः । (कौ० ब्रा० १२।८)

आपो वै मरुत इति वृष्टिहेतुत्वात् । अन्नमाप इति अद्भिर्जन्यत्वात् । (विनायकः

ऊर्ग् वा आपो रसः ।···अमृतत्वं वा आपः । (कौ० ब्रा० १२।१)

यज्ञो वा आपः । तद्यदप उच्क्रयन्ति यज्ञमेव तदुच्क्रयन्ति । अथो ऊर्ग्वा आपो रसः···अथो अमृतत्वं वा आपः । (कौ० ब्रा १२।१)

शान्तिर्वै भेषजमापः । (कौ० ब्रा० ३।६)

इन्द्रः

क्षत्रं वा इन्द्रः । (कौ० ब्रा० १२।८)

चन्द्रमाः

उत्तरामु ह वै समुद्रो विजयते सोममनु दैवतम् । एतद्वै देवसत्यं यच्चन्द्रमाः । (कौ० ब्रा० ३।१)

उत्तरामिति । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" [अष्टा० २।३।५] इति द्वितीया । उत्तरस्यां सोमं दैवतमनु समुद्रो विजयते । सोमसमाप्तं (?) लक्षीकृत्य तरलितो लोकैर्दृश्यते । एतद्वै देवानां सत्यं यच्चन्द्रमाः । यः समुद्रेणातिसंगतो निश्चितः । (विनायकः) ।

चन्द्रमा वै सोमः । अनिरुक्त इव वै चन्द्रमाः । (कौ० ब्रा० १६।५)

पृथिव्यादिलोकाः

अदो वै ब्रध्नस्य विष्टपं यत्रासौ तपति। (कौ० ब्रा० १७।३)

अयं वै लोकोऽधरोष्ठोऽसौ लोक उत्तरोष्ठोऽथ यदोष्ठावन्तरेण तदिदमन्तरिक्षम्। तद्यत्प्राश्नाति, इमानेव तल्लोकान् अनु संतन्वन् प्रीणाति। (कौ० ब्रा० ३।७)

संतन्वन्। सातत्येनेति भावः।

इयं वै क्षेत्रं पृथिवी। अस्यामदीनायामन्ततः प्रतिष्ठास्यामः। (कौ० ब्रा० ३०।११)

इयं वै सार्पराज्ञी। इयं हि सर्पतो राज्ञी। (कौ० ब्रा० २७।४)

इयं पृथिवी सार्पराज्ञी। यत इयं सर्पतः प्राणिजातस्य राज्ञी। पृथिव्यां सर्पन्तीति सर्पणमेतदधीनम्।

द्यावापृथिवी वै सस्यस्य साधयित्र्यौ। प्रतिष्ठा पृथिवी। ओद्मनासौ (कौ० ब्रा० ४।१४)

ओद्मना वर्षावारिणेति यावत्। असौ द्यौः।

पृथिवी वा अन्नानां शमयित्री। (कौ० ब्रा० ६।१४)

पृथिव्यां खातगर्ते क्षिप्तं शान्तमन्नं भवतीति विनायकः।

अनारम्भणं वा इदमन्तरिक्षमप्रतिष्ठानम्। (कौ० ब्रा० २९।५)

विवृतमिव हीदमन्तरिक्षम्। (कौ० ब्रा० २०।३)

प्राणमहिमा

अनन्तर्हिता उ हेमे प्राणाः। (कौ० ब्रा० ३०।८)

इमे प्राणा आत्मनानन्तर्हिताः। आत्मानमन्तरेण न भवन्त्येव। (विनायकः)।

अमृतं वै प्राणः। (कौ० ब्रा० ११।४)

एवमेवैताः सर्वा देवताः प्राण एव प्रतिष्ठिताः। (कौ० ब्रा० १७।७)

एताः शरीरस्याभ्यन्तरा देवताः।

गायत्र उ वै प्राणः। (कौ० ब्रा० ८।५)

शरीरे प्रथमः प्राणः, छन्दःसु प्रथमा गायत्रीति साम्यादिति विनायकः।

तस्माद्धीमं प्राणं सर्वे प्राणा अनुप्राणन्ति। (कौ० ब्रा० १५।३)

तस्माद्धीमे प्राणा विष्वञ्चोऽवाञ्चोऽनु निर्वाञ्चि । (कौ० ब्रा० १७।२)

"हि निश्चितम्। तस्मादिमे प्राणा विष्वञ्चः शरीरे सर्वतश्चारिणः सन्तो निर्वाञ्चि नीचानि प्राणापेक्षया त्वगन्तःशरीरवर्त्तित्वाद् बहिर्भूतानीन्द्रियाणि अनु अवाञ्चः पश्चाल्लग्ना भवन्ति। अवोपसर्गस्याकारलोपान्निर्वाञ्चीति रूपम्" इति विनायकभाष्यम्। मूले "विष्वञ्चो वान्तो न निर्वान्ति" इत्यपि पाठान्तरम्।

तस्माद्धीमौ प्राणापानौ सह सन्तौ नानेव । (कौ० ब्रा० १२।४)

दशेमे प्राणाः । (कौ० ब्रा० २९।८)

न वा अन्तरेणात्मानं प्राणाः ख्यायन्ते, न प्राणानन्तरेणात्मा । नो एतन्नाना । (कौ० ब्रा० २५।१२)

नो एतन्नाना । एतदात्मप्राणयोर्युग्मं नाना भिन्नं न विद्यते । वस्तुतोऽभिन्नमेवैतदिति भावः ।

नवेमे प्राणाः । (कौ० ब्रा० ७।१०)

पुंसो नवसु द्वारेषु मुखनासिकाचक्षुःश्रोत्रपायूपस्थेषु नव प्राणा इति भावः ।

पूर्वार्ध्यो ह्येष एषां प्राणानामभिधानतर इव । अभित इतरौ ।······ अभित इव हीदं चक्षुश्च श्रोत्रं च तानवगृह्यास्ते । (कौ० ब्रा० १३।५)

पूर्वार्ध्यो मुख्यः । एष मुख्यप्राणः । एषां प्राणानाम् । प्राणचक्षुःश्रोत्राणाम् । अभिधानतरः । विशेषतोऽभिमुखस्थित्या युक्तः ।

प्राणा वा अवकाशाः । (कौ० ब्रा० ८।६)

अवकाशा अवकाशसंचारिणः । (विनायकः) ।

प्राणा वै छन्दांसि ।···इमे प्राणा विष्वञ्चोऽवाञ्चोऽनु निर्वाञ्चि । (कौ० ब्रा० ७।९)

विष्वञ्चः शरीरे सर्वतश्चारिणः । अवाञ्चोऽनु निर्वाञ्चि ।

प्राणोऽग्निः । (कौ० ब्रा० ८।१)

प्राणो वै वायुः । (कौ० ब्रा० ५।८)

प्राणो वै हरिः स हि हरति । (कौ० ब्रा० १७।१)

हरति । मृत्युमिति शेषः ।

प्रादेशमात्रं हीम आत्मनोऽभि प्राणाः । (कौ० ब्रा० २।२)

प्रादेशमात्रमात्मनोऽभि संमुखा इमे प्राणाः । (विनायकः) ।

मध्ये ह्ययं प्राणः । (कौ० ब्रा० ७।४)

युक्ता इव हीमे प्राणाः । (कौ० ब्रा० १३।५)

वाग्वा इन्द्रः, प्राणो वायुः । चक्षुर्मैत्रावरुणः, श्रोत्रमाश्विनः । (कौ० ब्रा० १३।५)

वायुर्वै प्राणः (कौ० ब्रा० ८।४)

व्यतिषक्ता इव वा इमे प्राणा आत्मानं भुञ्जन्तीति । (कौ० ब्रा० १।५)

व्यतिषक्ताः संकीर्णाः सन्तः । आत्मानं शरीरम् । भुञ्जन्ति पालयन्ति ।

संतता इव हीमे प्राणाः । (कौ ब्रा० ८।३)

समाना हीमे प्राणापानाः (कौ० ब्रा० १०।३)

समानो ह्ययं प्राणः । (कौ० ब्रा० १३।२)

स वा अयं त्रेधा विहितः प्राण – प्राणोऽपानो व्यान इति । (कौ० ब्रा० १३।९)

मरुतः

अप्सु वै मरुतः शिताः । (कौ० ब्रा० ५।४)

शिता अपृथगन्तर्गता इति विनायकः ।

घोरा वै मरुतः स्वतवसः । (कौ० ब्रा० ५।२)

स्वं तवो बलं येषां ते स्वतवसः । स्वीयबलवत्त्वान्मरुतो घोराः । परेषां भयंकराः । "तव वृद्धौ सौत्रो धातुरित्येतस्माद्धातोरसुनि प्रत्यय औणादिके सकारान्तं तव इति रूपम् । तस्मिन्नेवार्थे तस्मादेव धातोर्नपुंसके शतृप्रत्ययान्तं तवदिति रूपम् ।" इति विनायकः ।

वरुणः

क्षत्रं वै वरुणः । (कौ० ब्रा० ६।१०)

वरुणो राजेति श्रुतेः ।

स वा एषोऽपः प्रविश्य वरुणो भवति । (कौ० ब्रा० १८।९)

एष सूर्यः । अस्तानन्तरं वरुणो भवति ।

वायुः

एतद्वै प्रजापतेः प्रत्यक्षं रूपं यद्वायुः । (कौ० ब्रा० १९।२)

वायुर्वा अग्नेः स्वो महिमा । तेन हि संपाद्य महिमानं गच्छति । (कौ० ब्रा० ३।३)

संपाद्य । स्वं स्वमर्थं संपाद्य । (विनायकः)

शुनासीरौ

शान्तिर्वै भेषजं शुनासीरौ । (कौ० ब्रा० ५।८)

संवत्सरः

एतावान् वै संवत्सरो यदेष त्रयोदशो मासः । तदत्रैव सर्वः संवत्सर आप्तो भवति । (कौ० ब्रा० १९।२)

चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः । (कौ० ब्रा० १९।८)

तद्य एवं संवत्सरस्याहानि युञ्जन्ति त एतान् कामानृध्नुवन्ति ये संवत्सरे । अथ येऽतोऽन्यथा संवत्सरस्याहानि युञ्जन्ति न ते तान् कामानृध्नुवन्ति ये संवत्सरे (कौ० ब्रा० २६।१)

षळहानां प्रकृतत्वेऽपि संदर्भ एष सामान्येन संवत्सरसाध्यानामुपभोगानाम-वाप्तिस्तद्गतानामह्नां सदुपयोगनिबन्धनेत्यर्थकत्वेन योजयितुं शक्यते ।

त्रीणि वै षष्टिशतानि संवत्सरस्याह्नाम् । (कौ० ब्रा० ११।७)

षष्ट्यधिकानि शतानीति शतगतबहुत्वविवक्षया समासः । त्रीणीति शतानां विशेषणम्, न विशिष्टस्य षष्ट्यधिकशतरूपस्य । तेन त्रिभ्यः शतेभ्यः षष्टिरधिके-त्यर्थो लभ्यते । (विनायकः)

देवचक्रं वा एतत्परिप्लवं यत्संवत्सरः । तदमृतत्वम् । तस्मिन्नेतत्षट्-तयमन्नाद्यम्–ग्राम्याश्च पशव आरण्याश्च, ओषधयश्च, वनस्पतयश्च, अप्सुचरं च परिप्लवं च । तद्देवाः समारुह्य सर्वाँल्लोकाननु परिप्लवन्ते देवलोकं पितृलोकं जीवलोकमिमम्, अपोदकमग्निलोकम्, ऋतधामानं वायुलोकम्, अपराजितमिन्द्रलोकम्, अधिदिवं वरुणलोकम्, प्रदिवं मृत्युलोकम्, रोचनं ब्रह्मणो लोकम्, नाकं सप्तमं लोकानाम् । (कौ० ब्रा० २०।१)

परिप्लवम् । उपर्युपर्यारोहन् । अप्सुचरं च परिप्लवं च । स्थलचरमिति विनायकः । अपोदकमल्पोदकम्, अपगतोदकं वा । अधिदिवं दिव उपरि । प्रदिवं दिवः प्रकृष्टम् ।

द्वादश वै मासाः संवत्सरः ।...यस्त्रयोदशो मासः ।
(कौ० ब्रा० ३।१)

मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फाल्गुनी पौर्णमासी । (कौ० ब्रा० ४।४)

मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फाल्गुनी पौर्णमासी । मुखमुत्तरे फल्गू पुच्छं पूर्वे । तद्यथा प्रवृत्तस्यान्तौ समेतौ स्यातामेवमेवैतौ संवत्सरस्यान्तौ समेतौ । (कौ० ब्रा० ५।१)

प्रवृत्तस्य । प्रकर्षेण वृत्तस्य वर्तुलस्य । तद्यथेत्यादिना प्रवाहानादित्वेन संवत्सरश्चक्रवत् परिवर्तत इत्युक्तमिति विनायकः ।

षड्ऋतुः संवत्सरः षड्विधः । (कौ० ब्रा० १४।१)

षड्ऋतुः संवत्सरः षड्विधः । द्वे द्यावापृथिवी, द्वे इमे प्रतिष्ठे, षडङ्गोऽयमात्मा षड्विधः । अनु द्वे अहोरात्रे । द्वाविमौ प्राणापानौ । (कौ० ब्रा० २०।३)

इमे प्रतिष्ठे । द्यावापृथिवीस्थे अग्न्याधारशक्ती । (विनायकभाष्ये) ।

संवत्सरो वै सोमो राजेति ह स्माह कौषीतकिः । सोऽभ्यागच्छन्नृतुभिरेव सहाभ्येतीति । (कौ० ब्रा० ७।१०)

सप्त वै विंशतिशतानि संवत्सरस्याहोरात्राणाम् । (कौ० ब्रा० ११।७)

विंशत्यधिकानि शतानीति शतगतबहुत्वविवक्षया समासः । सप्तेति शतानां विशेषणम् । न विशिष्टस्य विंशत्यधिकशतरूपस्य । तेन सप्तभ्यः शतेभ्यो विंशतिरधिकेत्यर्थो लभ्यते । (विनायकः) ।

ऋतवः

ऋतुर्ऋतुं नानुप्रपद्यते । (कौ० ब्रा० १३।९)

पूर्वसदृश उत्तर ऋतुर्न भवतीति भावः । (विनायकः) ।

तद् यद् द्वन्द्वं समस्ता ऋतव आख्यायन्ते ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति ।
(कौ० ब्रा० २९।८)

ग्रीष्म इति वसन्तग्रीष्मयोराख्यानम् । वर्षा इति वर्षाशरदोराख्यानम् ।

हेमन्त इति हेमन्तशिशिरयोराख्यानम् । एवं समस्ता ऋतवो यथाद्वन्द्वमाख्यायन्ते ।

तस्माद् द्वन्द्वं समस्ता ऋतव आख्यायन्ते—ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । (कौ० ब्रा० १४।५)

ते वै पञ्च भवन्ति । (कौ० ब्रा० ३।४)

ते ऋतवः ।

देवाश्वा वै वाजिनः...ऋतवो वै वाजिनः । (कौ० ब्रा० ५।२)
विंशतिशतं वा ऋतोरहानि । (कौ० ब्रा० ११।७) ।

विंशत्यधिकं शतं विंशतिशतम् । मध्यमपदलोपी समासः । हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्चर्तुपक्षस्वीकार एवम् ।

षड् वा ऋतवः । (कौ० ब्रा० १।४)
षड् वा ऋतवः । ऋतवः पितरः । (कौ० ब्रा० ५।७)
षड् वा ऋतवः संवत्सरः । (कौ० ब्रा० २०।१०)
वसन्ते वा इदं सर्वं समिध्यते । (कौ० ब्रा० ३।४)

सर्वं समिध्यते दीप्यते । पत्रपुष्पफलोद्भवाद्चेतनम् । शीतातपातिशयाभावाच्चेतनं च । (विनायकः) ।

ग्रीष्मो हि तन्वं तपति । (कौ० ब्रा० ३।४)
वर्षाभिर्ह्रीडितमन्नाद्यमुत्तिष्ठति । (कौ० ब्रा० ३।४)
वर्षासु वै सर्वे कामाः । (कौ० ब्रा० १।३)

सर्वे कामाः । निहिता इति शेषः ।

शरदि हि बर्हिष्ठा ओषधयो भवन्ति (कौ० ब्रा० ३।४)

वर्हिष्ठा वृहत्तराः । (विनायकः) ।

हेमन्ते वा इदं सर्वं स्वाहाकृतम् । (कौ० ब्रा० ३।४)

स्वाहाकृतं हुतं सम्यक्सिद्धं होमयोग्यं भवति । (विनायकः) ।

अमावास्यादिकालविभागः

एतज्ज्योतिर्वा अमावास्या । न ह्यत्र चन्द्रो दृश्यते । (कौ० ब्रा० ३।६)

एतज्ज्योतिः । एष इन्द्रो ज्योतिरमावास्यायामिति भावः ।

पञ्चदश वै पूर्वपक्षापरपक्षयोरहानि (कौ० ब्रा० ३।२)

ब्रह्म वै पौर्णमासी । क्षत्रममावास्या (कौ० ब्रा० ४।८)

ब्रह्म वै पौर्णमासी । द्विजराजप्रधानत्वात् । क्षत्रममावास्या । द्विजराजेन क्षत्रियसूर्यस्योपजीव्यत्वात् । (विनायकः) ।

अहोरात्रे वा अग्नीषोमौ । (कौ० ब्रा० १०।३)

उभयतो ह्यमुमादित्यमहोरात्रे पाप्मानं वा यजमान इति ह स्माह । (कौ० ब्रा० १२।४)

अमुमादित्यमुभयतोऽहोरात्रे । तथैव यजमाने पाप्मानमुभयतोऽहोरात्रे । यजमानो यं कञ्चन पाप्मानं करोति तमहनि वा रात्रौ वा करोति ।

बहु रात्र्यामुपाह्रियते । (कौ० ब्रा० १७।४)

बहु गणरूपं यन्नैककं स्वतन्त्रं तद्रात्र्यामुपाह्रियते—इति विनायकभाष्यम् ।

ये वै केचानन्दा अन्ने पाने मिथुने रात्र्या एव ते संतता अव्यवच्छिन्नाः क्रियन्ते । तेषां रात्रिः कारोतरः । (कौ० ब्रा० २।७)

रात्र्याः । रात्र्या एव हेतोः । संतता निरन्तराः । अव्यवच्छिन्ना बहुकालाः । रात्रावन्यव्यापाराभावादन्नादिविषयकानन्दस्यातिशयः प्रतिपाद्यते । कारोतरः । कारे क्रियायामुत्तर उत्कृष्टो हेतुः कारोतरः पृषोदरादित्वात्तलोप इति विनायकः ।

विहृते वा इमे अहोरात्रे अन्योन्यस्मिन् ।···विहृते वा इमे द्यावापृथिवी अन्योन्यस्मिन् ।···विहृतौ वा इमौ प्राणापानावन्योन्यस्मिन् प्रतितिष्ठतः । (कौ० ब्रा० २६।२)

विहृते । परस्परं पूर्वापरीभावं प्राप्ते ।···कदाचिदहः प्रथमं कदाचिद्रात्रिः प्रथमेति व्यवहारात् । एवमग्रेऽपि । (विनायकः) ।

समुद्रो ह वा एष सर्वंहरो यदहोरात्रे । तस्य हैते गाधे तीर्थे यत्संध्ये ।···अथो देवसेना ह वा एषाध्वगा हनिष्यन्ती यदहोरात्रे । तस्या हैते पक्षसी यत्सन्ध्ये ।···अतो मृत्योर्ह वा एतौ व्राजबाहू यदहोरात्रे ।······अहर्वै शवलः । रात्रिः श्यामः । (कौ० ब्रा० २।९)

समुद्रो ह वा एष सर्वंहरो यदहोरात्रे । एष सर्वंहरः समुद्रो यदहोरात्रे । गाधे तीर्थे यत्संध्ये । प्रान्तस्य तीर्थत्वात् । अथो इति प्रकारान्तरार्थः । व्राजबाहू प्रसरन्तौ बाहू ।

सायं पोषः । (कौ० ब्रा० ५।५)

सायमस्तमिते पुरा तमसः······स देवयानः केतुः।······पुरोदया-दपहते तमसि······स देवयानः केतुः। (कौ० ब्रा० २।९)

सौर्यं वा अहराग्नेयी रात्रिः। (कौ० ब्रा० २।१)

सोमः

एतद्वै परममन्नाद्यं यत्सोमः। परममेवैतदन्नाद्यम् (कौ० ब्रा० १३।७)

क्षत्रं वै सोमः। (कौ० ब्रा० १२।८)

राज्येऽभिषिक्तत्वात्।

तिरोअह्न्या हि सोमा भवन्ति। (कौ० ब्रा० १८।५)

"तिरोभूतेऽह्नि भवाः, द्वितीयदिनभाविनस्तिरोअह्न्याः।" (विनायकभाष्यम्)।

न व्रते सोमो वै दध्यनन्तर्हितो हास्य भक्षो भवति।

(कौ० ब्रा० ८।९)

अस्य यजमानस्य।

यदा वा आपश्चौषधयश्च संगच्छन्तेऽथ कृत्स्नः सोमः।

(कौ० ब्रा० १८।८)

ओषधिशब्देनात्र शुष्कलीनसोमस्य ग्रहणम्। तथा च "एवमन्तर्लीनः सोम-कृत्स्नः सोमः संपद्यते", "ता आपः शुष्कलीनसोमसंपर्केण सोमतामापादिताः" इति विनायकभाष्यम्।

सोमं क्रीतं दक्षिणा परिवहन्ति। (कौ० ब्रा० ७।६)

सोमो वै राजौषधीनाम्। (कौ० ब्रा० ४।१२)

अन्नम्

अत्वरमाण इव हि प्रतिकामिनमन्नाद्यमत्ति। (कौ० ब्रा० १५।३)

प्रतिकामिनम्। रुचिं जनयन्तम्। (विनायकः)।

अन्नं वै नृम्णम्। (कौ० ब्रा० २७।४)

अन्नं वै नृम्णमिति। नृणां मान्यं नृम्णम्—इति व्युत्पत्त्या योगरूढोऽयं शब्दः। (विनायकः)।

अन्नं वै पूषा। (कौ० ब्रा० १२।८)

पूषा पुष्णातीति ।

अन्नं वै सुरूपम् । (कौ० ब्रा० १६।३)
अन्नेन वै प्राणाश्चात्मा च संहितः । (कौ० ब्रा० १३।६)
उदरसाचेयमु वा अन्नाद्यम् । (कौ० ब्रा० ११।८)

आचेयं पूरणम् । आचेयेन सह वर्तत इति साचेयम् । पूरकमिति यावत् । उदरस्य पूरकमुदरसाचेयम् ।

एतद्वा अवरार्ध्यमन्नाद्यं यन्नैषादः ।......वैश्यो वै पुष्यतीव ।... एतद्वै परार्ध्यमन्नाद्यं यत्क्षत्रियः । (कौ० ब्रा० २५।१५)

अवरार्ध्यम् । अवरमार्ध्यं नीचं समृद्धिसाधनम् । श्यामाकादिरूपमन्नाद्यम् । नैषादो निषादसंबन्धः । पुष्यतीव समृद्ध इव सदा भवति । परार्ध्यम् । श्रेष्ठमार्द्ध्यं समृद्धिसाधनम् । यथा शालिमुद्गादिः । (विनायकः)

...एवं वै प्रजापतिर्ब्रह्मणा च क्षत्रेण च क्षत्रेण च ब्रह्मणा चोभयतोऽन्नाद्यं परिगृह्णानोऽवरुन्धान ऐत् । तथो एवैतद्यजमान एवमेव ब्रह्मणा च क्षत्रेण च क्षत्रेण च ब्रह्मणा चोभयतोऽन्नाद्यं परिगृह्णानोऽवरुन्धान एत्यवरुन्धान एति । (कौ० ब्रा० १२।८)

ब्रह्मक्षत्रसमृद्धयोरिव अन्नाद्यसमृद्धिरप्यपेक्षितेत्याकूतम् ।

पुष्टिकर्म वा एतद् यद् गृहमेधीयः सायंपोषः । (कौ० ब्रा० ५।५)

सायंपोषः । पुष्ट्यर्थं द्वितीयभोजनमिति विनायकः ।

मध्ये वा इदमात्मनोऽन्नं धीयते । (कौ० ब्रा० १५।३)
य उ वै के चानन्दा अन्नादेव ते सर्वे जायन्ते । (कौ० ब्रा० २।७)
विश्वरूपं वा इदमन्नमद्यते । (कौ० ब्रा० १२।८)
श्रीर्विराळन्नाद्यम् । (कौ० ब्रा० १।१)

अन्नाद्यं सर्वे श्रयन्ति विराजते च (तत्) । तेन अन्नाद्यं श्रीर्विराट् । (विनायकः) ।

आज्यम्

आग्नेयमाज्यम् । (कौ० ब्रा० १।२)
बहुदेवत्यं वै घृतम् । (कौ० ब्रा० २०।४)
वज्रो वा आज्यम्, रेतः सोमः । (कौ० ब्रा० १३।७)

उदुम्बरः

ऊर्ग्वा अन्नाद्यमुदुम्बरः । (कौ० ब्रा० २५।१५)

कृष्णाजिनम्

ब्रह्म वै कृष्णाजिनम् । (कौ० ब्रा० ४।११)

दधि

सोमो वै दधि । (कौ० ब्रा० ८।९)

पलाशः

सोमो वै पलाशः । (कौ० ब्रा० २।२)

सोमो वै पलाशः । ओषधित्वसाम्यादिति विनायकः ।

पयः

आपो हि पयः । (कौ० ब्रा० ५।४)

एष ह वै सर्वासामोषधीनां रसो यत्पयः । (कौ० ब्रा० २।१)

मधुपर्कः

एष ह्यारण्यानां रसः । (कौ० ब्रा० ४।१२)

एष मधुपर्कः । मधुसंपृक्तं दधि मधुपर्कः । आरण्यानां रसः सारभूतः । (विनायकः) ।

वज्रः

त्रिवृद् वै वज्रः ।... एतेन वै देवास्त्रिवृता वज्रेणैभ्यो लोकेभ्योऽसुराननुदन्त । (कौ० ब्रा० ३।२)

त्रिवृत् । मुष्टिमध्यमुकुलैर्भागैस्त्रिभिर्वर्तत इति त्रिवृत् । (विनायकः) ।

पञ्चदशो वै वज्रः । (कौ० ब्रा० ३।२) ।

पञ्चदशः पञ्चदशभागवान् । "अर्शआदिभ्योऽच्" [अष्टा० ५।२।१२७] इत्यच् ।...नव मध्ये त्रयस्त्रयो मुष्टयग्रमुकुलयोरिति पञ्चदश । (विनायकः) ।

वेदः

वृषा वै वेदः । (कौ० ब्रा० ३।९)

वेदः कुशमुष्टिकृतः ।

(१०) मनुष्यस्य पश्वादेश्च स्वभावादिवर्णनम्

ऐतरेयब्राह्मण इवात्रापि ब्राह्मणे मनुष्यस्य पश्वादेश्च स्वभावादिवर्णनं यत्र तत्र प्रसङ्गमिषेणोपलभ्यते। पुरुषो वै स्वभावत एव पशूनधितिष्ठति, देवैरानन्दानुभवायैवात्मसादृश्येन पुरुषस्य सृष्टिः कृता, पुरुषो वै यज्ञः, पुरुषः खलु शतवीर्यः शतेन्द्रियः, आत्मा वै पञ्चविंशः, पयोभाजनो वै वरुणः कुमारः—इत्यादयः प्रेरणाप्रदा गभीरा उपयोगिनश्च विचारा अत्र विषय उपलभ्यन्ते। तथा हि—

(क) पुरुषः

अधीव वै पशून् पुरुषस्तिष्ठति। (कौ० ब्रा० ११।६)

पुरुषो वै पशूनधितिष्ठति।

(य उ वै के चानन्दा अन्नादेव ते सर्वे जायन्ते।) ते देवा अब्रुवन् कथं न्विमान् वयमानन्दानस्मादृशस्यैव प्रतिगृह्णीयामेति। तेऽपामूर्ध्वं रसमुदौहंस्ता ओषधयश्च वनस्पतयश्च समभवन्। ओषधीनां च वनस्पतीनां चोर्ध्वं रसमुदौहंस्तत्फलमभवत्। फलस्योर्ध्वं रसमुदौहंस्तदन्नमभवत्। अन्नस्योर्ध्वं रसमुदौहंस्तद्रेतोऽभवत्। रेतस ऊर्ध्वं रसमुदौहन् स पुरुषोऽभवत्। सोऽयं पुरुषो यः प्राणिति वापानिति वा। (कौ० ब्रा० २।७)

जीवनगतानन्दानामनुभवायैव देवैरात्मसदृशस्य पुरुषस्य सृष्टिः कृतेति, अयमेवार्थो ब्राह्मणशैल्यात्र प्रतिपाद्यते। उदौहन् प्रापयन्। फलस्योर्ध्वं रसमुदौहंस्तदन्नमभवत्। फलं सम्यक् परिणतमन्नमुच्यते। अन्नस्योर्ध्वं रसमुदौहन्। पुरुषेण भुक्तस्यान्नस्योर्ध्वं भ्रुवोरन्तरे नयनम्। तद्रेतोऽभवत्।

पुरुषो वै यज्ञः। तस्य य ऊर्ध्वाः प्राणास्तत्प्रातःसवनम्। आत्मा मध्यन्दिनः। येऽवाञ्चस्तत् तृतीयसवनम्। (कौ० ब्रा० २५।१२)

पुरुषो वै यज्ञः। तस्य वागेवाज्यम्।...प्राणः...प्रउगम्।...बाहू मैत्रावरुणश्चाच्छावाकश्च।...इयमेव वेना सेवनी मध्यं ब्राह्मणाच्छंसी।...आत्मा मध्यंदिनः।...मैत्रावरुणश्चाच्छावाकश्च।...इदमेव शिश्नं मध्यं ब्राह्मणाच्छंसी।...(कौ० ब्रा० २८।९)

यज्ञः। अत्र सोमयागोऽभिप्रेतः। वेना कामस्थानम्। सेवनी या वास्य मध्यम्। (विनायकः)। ऊरू मैत्रावरुणाश्चाच्छावाकश्च। तृतीयसवनगतयोस्तयोर्मध्यान्मध्यन्दिनात्परभावित्वात्। इदमेव शिश्नं मध्यं ब्राह्मणाच्छंसी। तृतीयसवनगत एव।

पुरुषो वै यज्ञः। तस्य शिर एव हविर्धाने, मुखमाहवनीयः, उदरं सदः, अन्नमुक्थानि, बाहू मार्जालीयश्चाग्नीध्रीयश्च, या इमा अन्तर्देवतास्तेऽन्तःसदसं धिष्ण्याः, प्रतिष्ठा गार्हपत्यव्रतश्रपणाविति। अथापरम्—तस्य मन एव ब्रह्मा, प्राण उद्गाता, अपानः प्रस्तोता, व्यानः प्रतिहर्ता, वाग्घोता, चक्षुरध्वर्युः, प्रजापतिः सदस्यः, आत्मा यजमानः, अङ्गानि होत्राशंसिनः। (कौ० ब्रा० १७।७)

उक्थानि शस्त्राणि। अन्तर्देवता इन्द्रियाद्यधिष्ठातारः। गार्हपत्यव्रतश्रपणौ द्वावग्नी। प्रतिष्ठा पादौ। अथापरम्। यज्ञपुरुषस्य बाह्यावयवनिर्वाहं कृत्वाभ्यन्तरनिर्वाह उच्यत इति भावः। तस्य यज्ञपुरुषस्य। अङ्गानि। घ्राणश्रोत्रादीनि परिशिष्टानि, आभ्यन्तराः शरीरावयवा वा।

शतायुर्वै पुरुषः। (कौ० ब्रा० १७।७।
शतायुर्वै पुरुषः शतपर्वा शतवीर्यः शतेन्द्रियः।
(कौ० ब्रा० १८।१०)

शतपर्वा प्रतिवर्षं पर्वणां संधीनां विशेषात्। शतवीर्यः प्रतिवर्षं वीर्यस्य विशेषात्। शतेन्द्रियः प्रतिवर्षं सर्वेषामिन्द्रियाणां विशेषात्। (विनायकः)।

अन्तभाजो वै पत्न्यः। (कौ० ब्रा० १६।७)
अशनायतो वा एतद्रूपमभिनत इवोदरेण। (कौ० ब्रा० १०।१)

अशनायतो बुभुक्षितस्य।

आचतुरं वै द्वन्द्वं मिथुनं प्रजननं प्रजात्यै। (कौ० ब्रा० ३।९)

चत्वार उपायाः प्रजाहेतवः। स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वम्। मिथुनं संभोगस्तृतीयः। प्रजननं रेतःसेकस्य गर्भाशये विशेषतः करणम्। एभ्यश्चतुर्भ्य आचतुरमित्यव्ययीभावः। "शरत्प्रभृतिभ्योऽच्" [तु० अष्टा० ५।४।१०७]। द्वन्द्वं मिथुनं प्रजननमिति चतुष्टयावधिकं प्रजात्यै। (विनायकः)।

आत्मा वै पञ्चविंशः। (कौ० ब्रा० १७।७)

पञ्चविंशः। पञ्चविंशतिसमुदाय आत्मा। चतुर्विंशतितत्त्वयुत आत्मा। (विनायकभाष्यम्)। तदुक्तमैतरेयारण्यके—"पञ्चविंश आत्मा पञ्चविंशः प्रजापतिः। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वा ऊरू द्वौ बाहू। आत्मैव पञ्चविंशः।"
[ऐतरेयारण्यके १।१।४]।

आत्मा पुरुषः। मध्यदेहो वा।

उपांशु वै रेतः सिच्यते (कौ० ब्रा० १।१)
एतद्वै शिरः समृद्धं यस्मिन् प्राणो वाक् चक्षुः श्रोत्रमिति ।
(कौ० ब्रा० ८।६)

चक्षुर्वै विचक्षणम् । चक्षुषा हि वि पश्यति ।(कौ० ब्रा० ७।३)

तथा चोक्तमैतरेयब्राह्मणे—"चक्षुर्वै विचक्षणं वि ह्येनेन पश्यतीति । एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः ।" इत्यादिसन्दर्भस्तत्रैव, ऐतरेयब्राह्मणपर्यालोचने वा द्रष्टव्यः ।

(तस्माद्) अनश्नन्तो गर्भाः प्राणन्ति । (कौ० ब्रा० २।२)
(तस्माद्) विपर्यस्ता गर्भा जायन्ते । (कौ० ब्रा० ३०।४)

विपर्यस्ता अधोमुखा उच्चैःपादा इति ।

(तस्माद्) ह्यासां ग्रीवाणां व्यतिषक्तानीव पर्वाणि भवन्ति ।
(कौ० ब्रा० ८।९)

व्यतिषक्तानि अन्योन्यं मिश्राणि । पर्वाणि रेखाविच्छेदाः । (विनायकः) ।

त्रिवृद्वै चक्षुः । शुक्लं कृष्णं लोहितमिति । (कौ० ब्रा० ३।५)
त्वष्टा वै रेतः सिक्तं विकरोति । (कौ० ब्रा० ३।१)

विकरोति विशिष्टं करोति । गर्भाशये स्थापयति । त्वष्टा गर्भकर्ता । (विनायकः) । यद्वा विकरोति । तत्तद्विशिष्टरूपतामापादयति ।

द्वाविव वा अग्रे भवतस्तत उपप्रजायेते । (कौ० ब्रा० १५।४)

प्रारम्भे द्वावेव भवतः । ताभ्यां चानन्तरमन्यस्योत्पत्तिरिति भावः ।

द्विगुणान्यङ्गानि भवन्ति । (कौ० ब्रा० २९।८)

तथा च हस्तौ द्वौ, कर्णौ द्वौ, पादौ द्वौ, नासिके द्वे, अक्षिणी द्वे ।

द्वे वै पुरुषः कपाले । (कौ० ब्रा० ३०।४)
द्व्यङ्गुले वा इदं मुखस्यान्नं धीयते । (कौ० ब्रा० २।२)
न्यूङ्खमानक इव वै प्रथमं चिचरिषुश्चरति । (कौ० ब्रा० २५।१३)

जातः प्रथमं चिचरिषुर्न्यूङ्खमानक इव चरति । स्खलद्गत्या चरति । उखि गतौ । गत्यर्था वा चुरादय इति विकल्पितो णिच् । निरुपसर्गः । दीर्घस्तु—"अन्येषामपि दृश्यते" [अष्टा० ६।३।१३७] इति । (विनायकः) ।

पयोभाजनो वै तरुणः कुमारः । तद्यथा जाताय स्तनमुपदध्यादेवं तद्... । यदा वै वर्धतेऽतिस्तनो वै तदा । (कौ० ब्रा० १३।२)

मध्ये हीयमात्मनो भिया एव योनिः (कौ० ब्रा० १६।७)

आत्मनो मध्ये । शरीरस्य मध्यभागे । सुरक्षिते स्थान इति यावत् ।

वीव वै स्त्रियै पुमान् गृह्णाति । यद्वेव विगृह्णाति प्रतिष्ठयोस्तद्रूपम् । (कौ० ब्रा० १४।२)

वै यतः पुमान् स्त्रियै विवक्तैक्यरूपेणालिङ्गने गृह्णाति । यदु एव विविक्तैक्यरूपेण गृह्णाति प्रतिष्ठयोस्तद्रूपम् । तथा संलग्नयोर्द्वयोरन्योन्यप्रतिष्ठे भवतः । नैकमपि स्खलति विघ्नसंभवात् । (विनायकः) ।

षडङ्गोऽयमात्मा षड्विधः । (कौ० ब्रा० १३।३)

अयमात्मा षडङ्गः । शरीरिणः शरीरे षडङ्गानि मुखं घ्राणं नेत्रे श्रोत्रे हस्तौ पादौ चेति प्रोक्तानि । तथा षड्विधः । शरीरे । षडवस्थाः—बालः पौगण्डः कुमारस्तरुणो वृद्धो दशमीति वैद्यकोक्ताः । (विनायकः) ।

(ख) पशवः

उपनिवर्तमिव वै पशवः सौयवसे रमन्ते । (कौ० ब्रा० ११।५)

उपनिवर्तमिव । निवर्तः पयःप्रभृतीनां सम्पादनम् । ततोऽव्ययीभावः समासः । समीपे पयःप्रभृति संपादयन्त इव । सुयवसस्य भावः सौयवसम् । तत्र सस्याभिवृद्धिसमये । (विनायकः) ।

चतुष्टया वै पशवोऽथो चतुष्पादाः । (कौ० ब्रा० १६।३)

चतुष्टया इत्यस्यैव व्याख्यानं चतुष्पादा इति ।

त्रैष्टुभाः पशवः । (कौ० ब्रा० ८।२)

चतुष्पात्त्वसाम्यादिति विनायकः ।

पाङ्क्ताः पशवः । (कौ० ब्रा० २६।१६)
वत्सं वै पशवो वाञ्छन्ति । (कौ० ब्रा० २५।१५)
षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः इति । पर्शव उ ह वै वङ्क्रयः । (कौ० ब्रा० १०।४)

अस्य आलभ्यमानस्य पशोः ।

अथो गौर्वै सार्पराज्ञी । गौर्हि सर्पतो राज्ञी । (कौ० ब्रा० २७।४)

राज्ञी श्रेष्ठतमा ।

तत उ हैतदुत रासभो न सर्वमिव जवं धावति सृतं मयेति हृतं मन्यमानः । (कौ० ब्रा० १८।१)

सृतमित्यस्य स्थाने श्रितमिति पाठमाश्रित्य "मद्ग्राह्यं सर्वं मया श्रितं मद्विरोधि सर्वं मया हृतमिति मन्यमानः" इति विनायकभाष्ये व्याख्यानम् ।

(ग) वयांसि

(तस्माद्) वयांसि बहु किञ्च किञ्चिदिव भक्षयन्ति श्वेतमिव प्रस्नाव(?)यन्ति । (कौ० ब्रा० २।२)

प्रस्नाव(?)यन्ति उत्सृजन्ति ।

(११) प्रकीर्णकम्

कृतस्यानावृत्तिरिति ह स्माहारुणिः । गुणलोप इति श्वेतकेतुः । (कौ० ब्रा० २६।४)

चतुष्टयं वा इदं सर्वम् । (कौ० ब्रा० २।१)

इदं सर्वं चतुष्टयं धर्मार्थकाममोक्षरूपमिष्टमिति विनायकः ।

षोडशकलं वा इदं सर्वम् । (कौ० ब्रा० ८।१)

इदं सर्वं भोगसाधनं शरीरं षोडशकलम् । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च प्राणा मनश्चेति कलाः । चतस्रो दिशः । एकैकस्यां दिशि चत्वारो भागा इति जगदिदं सर्वं षोडशकलमिति वा । इति विनायकभाष्ये ।

तदाहुः कस्माद् ब्रह्मक्षत्रे एव प्रच्यावुके, विडच्युतेति । ब्रह्म वै प्रातःसवनम् , क्षत्रं माध्यन्दिनं सवनम् , विट् तृतीयसवनम् । तद्यद्यथोपपादमेव प्रातःसवनमाध्यन्दिनयोः परिदधाति । तस्माद् ब्राह्मण्यः प्रजा अनवधृतं क्षियन्ति, अनवधृतं क्षत्रियाः । अथ यत्तृतीयसवनस्य परिधानीयाच्युता तस्माद्विडच्युतेति (कौ० ब्रा० १६।४)

"आहुः प्रष्टारः । लोके ब्रह्मक्षत्रे प्रच्यावुके एव । आर्जवे युद्धे चैकाकित्वं भजेते । आदावन्ते चैकरूपे न भवतः । विडच्युतेति । व्यवसाये एकरूपा आदावन्ते च । एतत्कस्मादिति प्रश्नः । उत्तरम् । ब्रह्म वै प्रातःसवनं क्षत्रं माध्यन्दिनं सवनं विट् तृतीयसवनमिति । क्रमानुरोधादेतद् युज्यते । तद्यद् यथोपपादमेव प्रातःसवनमाध्यन्दिनयोः परिदधाति । अर्धर्चशः शंसनं तथा छन्दसोऽनुरोधाच्छंसनम् ।

अक्षरपङ्क्तीनां द्विपदानां च स प्रणवो द्वितीयश्चतुर्थश्च पच्छस्त्रिष्टुब्जगतीनां द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामेवमादिशाखान्तरोपपादितमनतिक्रम्य यथोपपादम्। तस्मात् ब्राह्मण्यः प्रजा अनवधृतं क्षियन्ति। परस्परमाद्यन्तयोरेकरूपेण न वसन्ति। किन्तु स्वातन्त्र्येणैकाकित्वं भजन्ते। अनवधृतं क्षत्रियाः। अथ यत् तृतीयसवनस्य परिधानीयाच्युता। आदिना सहैकरूपा। तस्माद्विडच्युतेति। परस्परं गणश ऐकरूप्यं भजते, नैकैका स्वतन्त्रा।" इति विनायकभाष्ये।

त्रिवृद्वै शिल्पम्। नृत्यं गीतं वादितमिति। (कौ० ब्रा० २९।५)

माध्यमाः सरस्वत्यां सत्रमासत। तद्धापि कवषो मध्ये निषसाद। ते हेम उपोदुर्दास्या वै त्वं पुत्रोऽसि, न वयं त्वया सह भक्षयिष्याम इति। स ह क्रुद्धः प्रद्रवन् सरस्वतीमेतेन सूक्तेन तुष्टाव। तं हेयमन्वेयाय। तत उ हेमे निरागा इव मेनिरे। तं ह्यन्वावृत्योचुः। ऋषे नमस्तेऽस्तु, मा नो हिंसीः, त्वं वै नः श्रेष्ठोऽसि यं त्वेयमन्वेतीति। तं ह ज्ञपयांचक्रुः। तस्य ह क्रोधं विनिन्युः। स एष कवषस्यैव महिमा। सूक्तस्य चानुवेदिता। (कौ० ब्रा० १२।३)

माध्यमा ऋषयः। मध्यमेषु भवा माध्यमाः। तत् तेषु माध्यमेषु। उपोदुः परुषमुक्तवन्तः। इयं स्तुता सती सरस्वती। ततो हेतोः। विनिन्युरपनीतवन्तः।

यद्वै प्रत्यक्षमस्पृष्टं तत्कुर्वत्। (कौ० ब्रा० २२।२)

यद्वै प्रत्यक्षं सदस्पृष्टमनतीतं निर्दिश्यते तत् कुर्वदित्युच्यते। (विनायकः)।

यद्वै भविष्यत्तत्करिष्यत्। (कौ० ब्रा० २२।१)

यद्वै भूतानुवादि तच्चकृवत्। (कौ० ब्रा० २२।३)

यद्वै भूतानुवादि परोक्षार्थानुवादि निर्दिश्यते तच्चकृवदित्युच्यते। (विनायकः)।

इति श्रीमङ्गलदेवशास्त्र्युपज्ञाते श्रुतिविमर्शे महानिबन्धे 'कौषतकिब्राह्मणपर्यालोचनम्' अथवा 'कौषीतकिब्राह्मण आचारविचाराः' नाम

तृतीयो[1] निबन्धः।[2]

---

१. 'ऐतरेयब्राह्मणपर्यालोचनम्', 'ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम्' इत्याख्यौ प्रथमद्वितीयनिबन्धावपि अतः पूर्वं प्रकाशितौ।

२. स एष निबन्धः काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य 'सारस्वती सुषमा' पत्रिकाया नवमदशमवर्षयोरङ्केषु प्रथमवारं प्रकाशितः संशोध्य पुनरत्र प्रकाश्यते।

WORKS

by

Dr. Mangal Deva Shastri,

M. A., D. Phil. (Oxon.), Vidyā-mārtaṇḍa,

Ex-Vice-Chancellor, Sanskrit University, Varanasi.
Retired Principal, Government Sanskrit College, Banaras.
Member, Central Sanskrit Board.

On Vedic Literature

1. ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्, Vol. I (Critical Introduction, Text in Sanskrit Stanzas, Appendices, etc.) Rs. 2(...
2. ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्, Vol. II. Critical Edition with the Commentary of Uvaṭa. (The Text of about 500 B. C.; the Commentary of about 1000 A. D.). Rs. 8–75
3. ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्, Vol. III. English Translation, Critical Notes, Appendices, etc. (Foreword by Prof. A. B. Keith). Rs. 20–00
4. उपनिदानसूत्रम् (Critical Edition), connected with the Sāma-Vada. Rs. 1–00
5. आश्वलायनश्रौतसूत्रम् (Critical Edition), with the ancient Commentary of Siddhantin, Parts I and II. Rs. 5–06
6. ऐतरेयब्राह्मणपर्यालोचनम्। Published as a part of the प्रबन्धप्रकाश, Part II, below (to be published as a separate Vol. also shortly).
7. ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम् Rs. 2–00
8. कौषीतकिब्राह्मणपर्यालोचनम् Rs. 2–50

५ कौ०

9. शतपथब्राह्मणपर्यालोचनम्, being published serially in the Sanskrit Journal of the Sanskrit University, Varanasi.
10. वेदों का वास्तविक स्वरूप अथवा वेदों के महान् आदर्श। Presidential Address at the Veda-Sammelana, Golden Jubilee of the Gurukula University, Hardwar, 1950. Rs. 0-37
11. वैदिक संस्कृति के तत्त्व Rs. 3-00

On Philosophy

12. उपेन्द्रविज्ञानसूत्रम् (on Vedanta), a crltical edition. Rs. 1-00
13. न्यायसिद्धान्तमाला (in two Parts), a critical edition. Rs. 3-12

Miscellaneous

14. भाषाविज्ञान (Principles of Comparative Philology), (sixth edition in the Press), fifth edition. Rs. 6-00
15. प्रबन्धप्रकाश, Part I (Sanskrit Essays), tenth edition. Rs. 4-00
16. प्रबन्धप्रकाश, Part II (Convocation Addeesses and other speeches in Sanskrit). Rs. 5-00
17. रश्मिमाला (author's own Sanskrit verses, a 'Psalm of Life,' with Hindi Translation). Rs. 3-75
18. अमृतमन्थनम् Or Churning of the Nectar (author's own Sanskrit Verses on the High Ideals of Life, with Hindi Translation) Rs. 4-50
19. जीवनज्योतिः (a Golden Treasury of author's own verses and other pieces from the Vedas, etc.). Rs. 2-50

20. भारतीय संस्कृति का विकास, प्रथम खण्ड, वैदिक धारा, with a Foreword by the late Acharya Narendra Deva. Published by the Samāja-Vijñāna-Parishad, Kashi Vidya Pith, Varanasi. Rs. 7-00
21. भारतीय आर्यधर्म की प्रगतिशीलता (a critical study of the development of Indian culture). Rs. 0-50
22. मिना (Hindi Translation of "Minna von Barnhelm", a German Drama by G. E. Lessing. Rs. 2-25
23. Sanskrit Translation of the Constitution of India, Part II. Published by the Govt. of India at Delhi. Rs. 2-50
24. सुभाषितसप्तशती

Works about to be published

1. भारतीय संस्कृति का विकास, द्वितीय खण्ड, औपनिषद् धारा 2nd Vol. of the proposed main work in 8 or 9 Vols.).
2. सांख्ययोगपारिभाषिकशब्दकोषः.
3. अनुसंधानमार्गप्रदर्शिका (A Guide for writing Research Theses).
4. नरनारायणगीताञ्जलिः .

It is to be noted that the works (about 40 in number), published in the Sarasvati Bhavana Sanskrit Series, under the General Editorship of the author as principal, Government Sanskrit College, Varanasi, are not included in the above list.